

Sivil Toplum Kuruluşlarında Görevli Ruh Sağlığı Çalışanlarının Perspektifinden Ülke İçi Zorla Yerinden Edilenlerin Psikososyal Sorunları

Berhudan Şamar, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Hizmet Bölümü

ORCID: 0000-0001-5713-7524

E-Posta: berxwedansmr@gmail.com

Sema Buz, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Hizmet Bölümü

ORCID: 0000-0002-8326-3732

E-Posta: semabuz@gmail.com

Özet

Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde yaklaşık kırk yıldır silahlı çatışmalar devam etmektedir. 1984'ten beri devam eden çatışmalar bu iki bölgede yüz binlerce insanın yerinden edilmesine neden olmuştur. 2015-2016 yıllarında kentsel alanlara sıçrayan çatışmalar nedeniyle kent içinde yerinden edilme olgusu ortaya çıkmıştır. Çalışmanın amacı, 2015-2016 yıllarında Diyarbakır'ın Sur ilçesindeki çatışmalar nedeniyle yerinden edilen kişilerin, çatışma ve şiddet ortamında yaşanan yerinden edilmeyi nasıl deneyimlediklerini, karşılaştıkları sorunları, psikososyal gereksinimleri ve yerinden edilenlere yönelik psikososyal müdahalelerin neler olduğunu sivil toplum kuruluşlarında görevli ruh sağlığı çalışanlarının perspektifinden değerlendirmektir. Sur ilçesi Diyarbakır kent merkezinde yerinden edilmenin yaşandığı bir ilçe olduğu için tercih edilmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Kartopu tekniği ile Sur'da yerinden edilenlere yönelik psikososyal müdahaleler yapan 5 sosyal çalışmacı, 3 psikolog ve 2 psikolojik danışman ile derinlemesine mülakat tekniği ile görüşmeler yapılmıştır. Görüşme formunda, Sur ilçesinde yerinden edilenlerin yaşadıkları sosyal, psikolojik, ekonomik sorunlar ile sivil toplum kuruluşlarının yerinden edilenlere yönelik yürüttükleri psikososyal hizmetlere ilişkin sorular yer almıştır. 103 gün süren çatışma ve abluka döneminde Sur ilçesinde travmaya bağlı olarak ruhsal sorunlar; eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim, barınma, dil zorlukları, ayrımcılık, şiddet ve işkence ile işsizlik ve yoksulluk gibi sosyal ve ekonomik sorunlar yaşandığı ortaya çıkmıştır. Sivil toplum kuruluşlarında görev yapan ruh sağlığı çalışanları tarafından Sur'da yerinden

edilenlere yönelik danışmanlık, yönlendirme (eğitim, sağlık, barınma, sosyoekonomik destek), grup çalışmaları, psikoterapi, ev ziyaretleri, psikolojik ilk yardım faaliyetleri yürütülmüştür. Sur'da yerinden edilenlerin sayısının fazlalığı, bu kuruluşların personel, kaynak ve lojistik eksikliği, kanun hükmünde kararnameler ile belediye ve kamu kurumlarından işten çıkarılmaların olması sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerinin kapsamını ve etkililiğini sınırlandırmıştır. Devletin lke içi yerinden edilenlere yönelik güvenlik eksenli yaklaşım yerine insan haklarına dayalı bir yaklaşım benimsemesi ve sivil toplum kuruluşları ve yerel yönetimlerle işbirliği içinde etkin bir sosyal politika geliştirmesi önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: lke içi zorla yerinden edilme, Sivil toplum kuruluşları, Psikososyal Hizmetler, Ruh Sağlığı alışanları, Sur, atışma ve şiddet.

Psychosocial Problems of Internally Displaced Persons from the Perspective of Mental Health Workers in Non-Government Organisations

Abstract

Armed battles have raged in Turkey's eastern and southeastern areas for nearly four decades. Conflicts in these two regions have resulted in the displacement of hundreds of thousands of people since 1984. Internal displacement happened as a result of the conflicts that spread to metropolitan areas in 2015-2016. The study's goal is to assess how people displaced due to conflicts in Diyarbakir's Sur district in 2015-2016 experienced displacement in a conflict and violence-filled environment, the problems they face, their psychosocial needs, and what psychosocial interventions are available for the displaced from the perspective of mental health workers working in non-governmental organizations. The study employed the qualitative research method. In-depth interviews were done with 5 social workers, 3 psychologists, and 2 psychological counselors who used the snowball technique to provide psychosocial services to the displaced in Sur. The interview form asked about the displaced people's social, psychological, and economic concerns, as well as the psychosocial services given by non-governmental organizations. During the 103-day conflict and blockade, mental health issues in Sur district surfaced, as did social and economic issues such as access to school and health care, housing, language barriers, discrimination, violence and torture, unemployment, and poverty. Counseling, advice (education, health, shelter, socioeconomic support), group work, psychotherapy, home visits, and psychological first aid activities were provided for individuals evacuated in Sur by non-governmental organizations' mental health workers. The huge number of displaced people in Sur, non-governmental organizations' shortage of manpower, money, and logistics, as well as dismissals from municipalities and public institutions, hampered the scope

and efficacy of non-governmental organizations' work. It is critical that the state, in collaboration with non-governmental organizations and local governments, implement an effective social policy for internally displaced people that is focused on human rights rather than security.

Keywords: Internal forced displacement, Non-governmental organizations, Psychosocial service - mental health workers, Sur, Conflict and violence.

Giriş

Ülke içi yerinden edilmiş kişiler, genellikle dini ve siyasi gerekçeler, iç savaş veya zulüm nedeniyle evini terk etmek zorunda kalan, kendi menşe ülkesinde yerinden edilmiş (Mann ve Fazil, 2006), aynı zamanda silahlı çatışmalar, şiddet, insan hakları ihlalleri ve doğal afetlerin etkilerinden kaçınmak için ülke içinde yer değiştirmek zorunda kalmış olan kişilerdir. Tanımın önemli yönü, ülke içinde yerinden edilmenin zorunlu, gönülsüz ve ülke sınırları içerisinde olmasıdır (Shultz vd., 2014; Mujeeb, 2015). Ülke içi yerinden edilenler, bir sınırı geçmedikleri için mülteci kategorisinde değerlendirilmemektedir. Bu nedenle çatışma ve şiddet durumlarını ortaya çıkaran politik ve etnik nedenlerle kendi hükümetleri ve uluslararası toplum tarafından ihmal edilen bir gruptur (Ünalın, 2008). Dünyada 25 milyon mülteci, 3 milyon sığınmacı ve 40 milyon ülke içi yerinden edilen bulunmaktadır. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'ne (UNHCR) göre ülke içinde zorla yerinden edilmiş kişilerin sayısı, dünya çapında yerinden edilmiş nüfusun %65'inden fazlasını oluşturmaktadır (Gieseken, 2017; Uphoff vd., 2020; Sabhlok vd., 2020). Çatışma ve şiddet ortamı dünyadaki mülteci, sığınmacı ve ülke içi yerinden edilenlerin %84'ünün yaşadığı gelişmekte olan ülkeler üzerinde derin ve yıkıcı yapısal etkilere sahiptir (Morina vd., 2018).

Ülke içi zorla yerinden edilenler, mülteciler ve sığınmacılar kendi ülkelerinde yaygın olarak kişiler arası şiddet, cinsel şiddet, hayati tehlike oluşturan yaralanmalar, sevdiklerinin öldürülmesine tanık olma ve işkence gibi travmatik olaylar yaşayabilmektedir. Travmatik olaylara maruz kalma derecesi ülke içi zorla yerinden edilenlerde yüksektir (Nickerson vd., 2017). Ülke içi zorla yerinden edilenlerle ilgili yapılan epidemiyolojik araştırmalar, yüksek oranlarda ruhsal bozuklukların ortaya çıktığını göstermektedir. Ülke içi zorla yerinden edilen 459 Sri Lankalı ile yapılan bir araştırmada ruhsal bozuklukların oranı %18 çıkmıştır. Bu oran Kolombiya'da yerinden edilenlerde %27,2, Etiyopya'da %27,8, Filistin'de %40,3, Kamboçya'da %57,7 çıkmıştır (Siriwardhana vd., 2013). Ukrayna'da 2.203 yerinden edilmiş kişi ile yapılan bir çalışmada, yaşanan en yaygın travmatik olaylar, yaşamı tehdit eden hastalık veya yaralanma (354),

yangın veya patlama (638), şiddetli acılar (931), diğer birçok stresli olay veya deneyim olarak ifade edilmiştir (1.002) (Cheung vd., 2019).

Türkiye’de doksanlı yıllarda Doğu ve Güneydoğu’dan zorunlu göçle İstanbul’a yerleşen 31 kişi ile yapılan bir araştırmada, işkence ile göçe zorlanmış kişilerin %70’inden fazlası dikkat eksikliği, huzursuzluk, sinirli olma ve travmatik olayların sürekli hatırlanması gibi deneyimler paylaşılmıştır (Karalı ve Yüksel, 1997). 1990’larda Diyarbakır kent merkezine göç etmiş 100 kişi ile yapılan başka bir araştırmaya göre ise yerinden edilenlerin %66’sında TSSB (travma sonrası stres bozukluğu) bulgularına rastlanmıştır (Sır vd., 1998). Van’da yerinden edilen 52 kadın ve 65 erkekle yapılan bir araştırmada ise %30’unun depresyon, %15’inin panik bozukluk ve %19’unun somatizasyon bozukluğu olduğu saptanmıştır (Aker vd., 2002). 2015-2016’daki çatışma ve sokağa çıkma yasaklarında psikolojik problemler yaşadığını ifade eden 405 kişi ile yapılan görüşmelerde, %81’inin savaş şoku, %61’inin anksiyete bozukluğu, %53’ünün depresyon ve %53’ünün panik bozukluklar yaşadığı tespit edilmiştir. Kendine zarar verme ve intihar girişimleri de karşılaşılan psikolojik sorunlardandır (Göçizder, 2019: 83).

Türkiye’de 1990’larda yaşanan zorunlu göç sonucunda işsizlik, kentsel yoksulluk, eğitim hizmetlerine erişememe, sağlık hizmetlerinden yararlanamama, sosyal güvenceden yoksunluk, ayrımcılık ve barınma sorunları gibi birçok sosyal ve ekonomik sorun ortaya çıkmıştır (Yüceşahin ve Özgür, 2006). Temmuz 2015 ile Aralık 2016 yılları arasında PKK militanları ve kolluk kuvvetleri arasında kent merkezlerinde yaşanan çatışma ve sokağa çıkma yasaklarından dolayı birçok kent tahrip olmuş on binlerce insan zorla yerinden edilmiştir (Kılıç, 2021: 76). Çatışma ve sokağa çıkma yasaklarının olduğu yerleşim birimlerinin önemli bir kısmı, çatışmalardan sonra yıkılmış ya da büyük tahribata uğramıştır. Ancak asıl büyük yıkımın çatışmalar sonlandıktan sonra olduğu görülmektedir. Suriçi’nin 10 Mayıs 2016 tarihli uydu görüntülerinde tahrip edilen toplam alan 10 hektarken, 16 Ağustos 2016 tarihindeki ikinci uydu görüntüsünde bu alanın 20 hektara çıktığı tespit edilmiştir. 4 Mart 2017’deki başka bir uydu görüntüsünde ise yıkımın 35-40 hektara çıktığı görülmektedir. Bu da 1.519 binanın tamamen, 500 binanın da kısmen yıkıldığı anlamını taşımaktadır (Ayboğa, 2017). Avrupa Konseyi İnsan Hakları Komisyonu’nun (2016) raporuna göre çatışmalardan ve sokağa çıkma yasaklarından dolayı en az 355.000 kişi zorla yerinden edilmiş ve 1.6 milyon insan ise etkilenmiştir. 2015-2016 yıllarında Kürt yerleşim birimlerinde 11 il ve 45 ilçede en az 252 gün süresiz ve gün boyu sokağa çıkma yasakları ilan edilmiştir (TİHV, 2021). Çatışma ve sokağa çıkma yasaklarında Sur ilçesinde ağır insan hakları ihlalleri yaşanmış ve oradaki nüfusa karşı toplu bir cezalandırma yoluna gidilmiştir (Has, 2022: 331). 2015-2016 yılları arasındaki

çatışma ve sokağa çıkma yasaklarından dolayı kent merkezlerinde yaşam hakkı, barınma hakkı, eğitim, sağlık, seyahat ve diğer hak ihlallerine maruz kalan kişilerin iş, gıda, barınma ve psikolojik desteğe ihtiyaçları olduğu saptanmıştır (Göçizder, 2019: 144).

Ülke içi yerinden edilenlerin göç sırasında veya sonrasında karşılaştıkları psikososyal sorunlar arasında barınma, istihdam, eğitim, sağlıkla ilgili sorunlar, ayrımcılık ve ruh sağlığı sorunları vardır ve bu grupların psikososyal hizmetlere erişimlerinde sorunlar olabilmektedir. Yerinden edilenlerin maruz kaldıkları travma, kayıp ve işkence durumlarıyla ilgili danışmanlık, bu kişi ve grupların psikososyal ihtiyaçlarını karşılamak, temel hak ve hizmetlere erişimleri için savunuculuk yapmak, güçlendirme faaliyetlerine önem vermek Türkiye’de sağlanabilecek psikososyal hizmetler olarak sıralanabilir. Ülke içi yerinden edilenler için psikososyal hizmetler ve güvenli alanlar yaratmak sosyal bütünleşmeyi de sağlayacak önemli faaliyetlerdir (Karataş ve Barut, 2021). Ancak Türkiye’de yerinden edilmiş gruplara özgü psikososyal hizmetlerden bahsetmek mümkün değildir. Yerinden edilen nüfusun yoğun bir şekilde yaşadığı İstanbul, Batman, Hakkâri ve Diyarbakır gibi şehirlerde kadın ve çocuk destek merkezlerinin bazılarında yerinden edilenlere yönelik duyarlılık gösterilse de bu kişilere yönelik özgün hizmetler bulunmamaktadır (Kurban vd., 2006: 27).

Ülke içi yerinden edilme olgusu ile ilgili çok az bilimsel çalışma bulunmaktadır. Göç çalışmaları ağırlıklı olarak Türkiye’den Avrupa’ya yönelen göçler ile Türkiye’ye Suriye ve Afganistan’dan gerçekleşen göçlere yoğunlaşmaktadır. Yerinden edilme sorununun, Türkiye’de medya, üniversite, edebiyat, sinema, siyaset gibi alanlarda görünmez kılınmaya çalışıldığı gözlenmektedir. Olguya yönelik çalışmalar Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV), Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü’nce (HÜNEE) gerçekleştirilen çalışmalar, birkaç STK ve bilim insanı tarafından yürütülmüştür (Yeğen, 2010: 102). Bu nedenle Türkiye’deki yerinden edilen kişilerin sayılarına, demografik, toplumsal ve ekonomik durumlarına yönelik veri ve bilgi eksikliği bulunmaktadır (Aker, 2006: 17). Ülke içi zorla yerinden edilmenin taraflarından birinin devlet olmasının bu alandaki bilimsel çalışmaları sınırlandırdığı düşünülmektedir. Buna karşın ülke içi zorla yerinden edilenlerle ilgili sınırlı sayıda rapor ve birkaç bilimsel çalışmada ise kırdan metropollere olan göçün konu edinildiği, kent içindeki göç hareketini konu edinen çalışmaların oldukça az olduğu görülmektedir. Bu bağlamda kent içinde yerinden edilenlere yönelik sivil toplum kuruluşlarının müdahaleleri ve olguyu ele alış biçimleri önemlidir.

Türkiye’de ülke içi zorla yerinden edilenlere yönelik psikososyal hizmetler devlet

kurumları, sivil toplum kuruluşları ve yerel yönetimler tarafından sağlanmaktadır. Türkiye’de ülke içi yerinden edilenlere yönelik sivil toplum kuruluşları çeşitli psikososyal hizmetler yürütmektedir. Ülke içi zorla yerinden edilenlerin sağlık ve eğitim hizmetlerine erişimleri, sosyo-ekonomik destekler, barınma, istihdam ve ruh sağlığı hizmetleri devlet kurumlarının ve yerel yönetimlerin yanı sıra sivil toplum kuruluşlarının da faaliyet alanıdır. Özellikle devlet kurumlarının ve yerel yönetimlerin ülke içi zorla yerinden edilenlere yönelik faaliyetlerinin sınırlı olması ve kapsayıcı olmaması bu alanda sivil toplum kuruluşlarının daha fazla görünür olmasını sağlamıştır. Türkiye’de ülke içi zorla yerinden edilmeye yol açan çatışmanın taraflarından birinin devlet olması, bu durumdan dolayı ortaya çıkan faillik durumu ve yerinden edilenlere yönelik ulusal¹ bir koruma mekanizmasının olmaması devlet kurumlarının soruna yaklaşımlarını etkilemektedir. 2015-2016 yıllarındaki ülke içi zorla yerinden edilme ile ilgili sivil toplum kuruluşları tarafından yayınlanan raporların ve sağlanan psikososyal hizmetlerin açık ve erişilebilir olması ve ülke içi zorla yerinden edilme konusunda tarafsız ve bağımsız yaklaşımlarından dolayı araştırma sivil toplum kuruluşlarındaki ruh sağlığı çalışanları ile yürütülmüştür.

Bu çerçevede araştırma, Diyarbakır’ın Sur ilçesinde yerinden edilenlere yönelik faaliyet yürüten sivil toplum kuruluşlarındaki ruh sağlığı çalışanlarının deneyimlerine, algılarına ve psikososyal müdahalelerine odaklanmaktadır. Çalışmanın amacı, 2015-2016 yıllarında Diyarbakır’ın Sur ilçesindeki çatışmalar nedeniyle yerinden edilen kişilerin, çatışma ve şiddet ortamında yaşanan yerinden edilmeyi nasıl deneyimlediklerini, karşılaştıkları sorunları, psikososyal gereksinimlerini ve yerinden edilenlere yönelik psikososyal müdahalelerin neler olduğunu sivil toplum kuruluşlarında görevli ruh sağlığı çalışanlarının perspektifinden değerlendirmektir.

Bu bağlamda araştırmada aşağıdaki sorulara cevaplar aranmıştır:

1. Diyarbakır’ın Sur ilçesinde zorla yerinden edilenlerin göç sonrası yaşadıkları güçlükler (ekonomik, sağlık, eğitim, barınma, şiddet ve işkence, ayrımcılık, dil zorlukları) neler olmuştur?
2. Diyarbakır’ın Sur ilçesinde zorla yerinden edilenler göç sırasında ve sonrasında ne gibi psikolojik sorunlar yaşamışlardır?
3. Sivil toplum kuruluşlarının ülke içi yerinden edilenlere yönelik psikososyal hizmetleri neler olmuştur?

Yöntem

Çalışmada nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Nitel araştırma açık uçlu soruların yer aldığı görüşme, gözlem ve doküman incelemesinin veri toplama araçları olarak kullanıldığı bir araştırma türüdür (Murray, 1998). Sivil toplum kuruluşlarında görev yapan ruh sağlığı çalışanlarının ülke içi zorla yerinden edilenlere yönelik deneyimlerinin, algılarının ve psikososyal müdahalelerinin nitel yöntemle daha iyi anlaşılacağı düşünüldüğünden bu yöntem tercih edilmiştir. Yerinden edilme sürecinin ruh sağlığı çalışanları tarafından “nasıl hissedildiği, nasıl algılandığı, nasıl anlamlandırıldığı, nasıl anımsandığı ve nasıl deneyimlendiği” fenomenolojik bir temele dayanmaktadır. Nitel araştırmada fenomenolojik yaklaşım, bir kişi veya grubun bir fenomene ilişkin yaşadığı deneyimin anlamı, yapısı ve özünü anlamayı ve çalışmanın betimlenmesini sağlamaktadır (Patton, 2014: 104). Bu betimleme, fenomeni bütün boyutlarıyla deneyimleyen 3-4 kişi ile 10-15 kişi arasında değişen heterojen bir grup ile yapılan mülakatlardan oluşur. Araştırmacı fenomenle ilgili deneyimi olan kişilerden veriler elde eder ve katılımcıların deneyimlerinin özünü betimleyerek onların “neyi”, “nasıl” deneyimlediklerini ortaya çıkarır (Creswell, 2013: 77-78).

Araştırma kapsamında 2015-2016’da Diyarbakır Sur’da yerinden edilenlere yönelik sivil toplum kuruluşları ve meslek örgütleri aracılığıyla psikososyal müdahalelerde bulunmuş 10 ruh sağlığı çalışanı ile derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Araştırma sahası olarak belirlenen Sur, sokağa çıkma yasaklarında ve çatışmalardan dolayı Diyarbakır kent merkezinde yerinden edilmenin en fazla yaşandığı ilçe olduğu için tercih edilmiştir. Dicle Toplumsal Araştırmalar Merkezi’ne (DİTAM) göre ise Sur ilçesinde yaşanan çatışma ve abluka durumundan dolayı yerinden edilen 6.000’den fazla aile ve en az 24.000 kişi bulunmaktadır (DİTAM, 2018: 9).

Araştırmanın verileri 2015-2016’da Sur’da yerinden edilenlere yönelik sivil toplum kuruluşları ve meslek örgütleri bünyesinde psikososyal müdahaleler yürüten 5 sosyal çalışmacı (sosyal hizmet uzmanı), 3 psikolog ve 2 psikolojik danışman ile yapılan derinlemesine görüşmelerden elde edilmiştir. Nitel yöntemin tercih edildiği bu araştırmada özneler kartopu tekniğiyle belirlenmiştir. Diyarbakır Sur ilçesinde 2015-2016 yılları arasında zorla yerinden edilenlerin yoğunlukla yaşadığı ilçeler başta Sur olmak üzere Bağlar, Yenişehir ve Kayapınar ilçeleridir. Bu ilçelerde Sur bölgesinde zorla yerinden edilenlere yönelik faaliyetlerde bulunmuş sivil toplum kuruluşlarında görev yapan ruh sağlığı çalışanlarına kartopu tekniği ile ulaşılmış ve en az 1 yıl Sur bölgesinden zorla yerinden edilenlere yönelik faaliyetlerde bulunan bir sivil toplum kuruluşunda veya meslek örgütünde ruh sağlığı çalışanı olarak görev yapanlarla

derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Araştırmanın² amaçlarına uygun bir şekilde veri toplamak için yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formu ile amaca ve konuya uygun bir şekilde seçilmiş öznelere online görüşmeler yoluyla veriler toplanmıştır. Derinlemesine görüşmelerde öznelere izni ve bilgisi dâhilinde ses kayıt cihazı kullanılmıştır. Görüşme süreleri 52 dakika ile 94 dakika arasında değişmiştir.

Öznelere meslek gruplarının ve cinsiyetlerinin dengeli olmasına özen gösterilmiştir. Ancak meslek gruplarında denge sağlanamamıştır. İletişime geçilen 2 psikolog, 2 psikolojik danışman ve 1 psikiyatristten olumsuz dönüşler alınmıştır. Yapılan görüşmelerde sosyal çalışmacıların o dönem sivil toplum kurumlarında ve meslek örgütlerinde daha fazla görünür olmaları ve sayısal çoğunlukları ile iletişime geçilen 5 kişinin de çalışmaya katılmayı kabul etmesi araştırmadaki meslek dağılımlarını etkilemiştir. Araştırmada psikiyatristin olmaması, ruhsal bozukluk tanısı alanların nasıl bir medikal tedavi gördüklerinin bilinmemesi gibi bir sınırlılık oluştururken, 3 farklı ruh sağlığı meslek grubuna erişilmesi araştırmanın bulgularını zenginleştirmiştir. Yapılan görüşmelerde Sur'da yerinden edilenlerin yaşadıkları zorlukların (sağlık, eğitim, barınma, şiddet ve işkence, ayrımcılık, dil zorlukları), ekonomik ve psikolojik sorunların birbirini tekrar etmesi sonucunda görüşmeler sonlandırılmıştır. Görüşme yapılan öznelere demografik bilgileri şu şekildedir:

Tablo 1: Katılımcı Demografik Bilgileri

Rumuz	Yaş	Cinsiyet	Meslek	Doğum Yeri	Eğitim Durumu	Medeni Hal
Shu1	33	Kadın	Sosyal Çalışmacı	Tunceli	Lisans	Bekâr
Shu2	34	Erkek	Sosyal Çalışmacı	Diyarbakır	Lisans	Evli
Shu3	33	Kadın	Sosyal Çalışmacı	Aydın	Lisans	Bekâr
Shu4	33	Erkek	Sosyal Çalışmacı	Diyarbakır	Doktora Öğrencisi	Bekâr
Shu5	34	Erkek	Sosyal Çalışmacı	Diyarbakır	Lisans	Evli

Psk1	32	Kadın	Psikolog	Malatya	Lisans	Bekâr
Psk2	40	Erkek	Psikolog	Mardin	Yüksek Lisans	Bekâr
Psk3	30	Kadın	Psikolog	Diyarbakır	Lisans	Evli
Pdr1	31	Kadın	Psikolojik Danışman	Diyarbakır	Yüksek Lisans Öğrencisi	Bekâr
Pdr2	32	Erkek	Psikolojik Danışman	Mardin	Doktora Öğrencisi	Bekâr

Verilerin Analizi

Yapılan görüşmelerin içeriklerinde hiçbir değişiklik yapılmamış ve araştırmacılar tarafından MAXQDA 2018 programı aracılığıyla kodlamalar yapılmıştır. Sivil toplum kuruluşlarında görevli 10 ruh sağlığı çalışanı ile mülakatlar yapılmış ve bu mülakatlar Moustakas tarafından belirlenen adımlar kullanılarak analiz edilmiştir. Araştırmanın sorularıyla doğrudan ilişkili olan mülakat dökümlerinin tamamı okunmuş ve ruh sağlığı çalışanlarının ülke içi yerinden edilmenin nasıl deneyimlendiğini anlamayı sağlayan önemli ifadeleri, cümleleri ve alıntılar işaretlenmiştir. Bu önemli ifadeler dört temanın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bir sonraki adımda önemli ifadelerden oluşan temaların içinde anlam kümeleri oluşturulmuştur. Bu anlam kümeleri ve temalar, katılımcıların deneyimlerinin betimlenmesinde kullanılmıştır. Son olarak ise ruh sağlığı çalışanlarının neyi deneyimledikleri ve nasıl deneyim sahibi oldukları ile bu deneyimlerin özünü oluşturan ortam ve bağlamla ilgili betimleme yapılmıştır. Veri analiz sürecinde bireylerin “neyi”, “nasıl” deneyimlediklerini betimleyen sistematik bir süreç izlenmiştir (Creswell, 2013: 79-82).

Bu bağlamda veriler şu temalar çerçevesinde analiz edilmiştir:

1. Sur'da yerinden edilmenin güncel ve tarihsel süreci
2. Yerinden edilenlerin sosyal ve ekonomik sorunları
3. Yerinden edilenlerin psikolojik sorunları
4. Yerinden edilenlere yönelik sivil toplum kuruluşlarının psikososyal hizmetleri

Bulgular

Sur'da yerinden edilmenin güncel ve tarihsel süreci

i) Sur'da çatışma, yıkım ve yerinden edilme süreci

Çatışma ve sokağa çıkma yasaklarından en çok etkilenen ilçelerden biri de Sur olmuştur. Sur'a yönelik birçok askeri operasyon yürütülmüş ve akabinde sokağa çıkma yasakları uygulanmıştır. İlk sokağa çıkma yasağı 6-13 Eylül 2015, ikincisi 10-13 Ekim 2015, üçüncüsü 28-29 Kasım 2015 tarihleri arasında ve son olarak 103 gün kesintisiz bir şekilde süren yasak ise 2 Aralık 2015 tarihinde ilan edilmiştir (DİKAD, 2016: 15).

Diyarbakır Sur ilçesinde PKK militanlarınca kurulan hendeklere ve barikatlara kolluk kuvvetlerinin müdahalesi sonucu aylarca süren yoğun çatışmalar yaşanmıştır. Bu süreçte insanlar evlerini terk etmek zorunda kalmış ya da kendi mahallelerinde ve evlerinde abluka altında yaşamak zorunda kalmışlardır.

Bir çatışma, savaş süreci başladı, hendeklerle beraber ve orada yaşayan pek çok sivil, hayatını idame ettiren insanlar yıllardır yaşamlarını yürüttükleri yerleri terk etmek zorunda kaldılar (Psk3, Kadın, 30).

Çatışma ve şiddet durumlarında ortaya çıkan yerinden edilmede kişilere çok az bir hazırlık süresi tanınmakta hatta bazen bu ansızın gerçekleşmektedir. 90'larda çatışma ve şiddetten dolayı Diyarbakır'da yerinden edilen kişilerin %53,1'ine göç etmeleri için 24 saatten az bir süre verilmiştir (Keser, 2011: 88). Benzer bir durum Sur'da yerinden edilme döneminde de yaşanmıştır. Sur'u terk etmek için ilk başta bir saat, sonra yarım saat en sonda da son dakika gibi anonlar kolluk kuvvetleri tarafından yapılmış, bu yüzden birçok kişi eşyalarını alamamıştır (Baysal, 2018: 98). Sokağa çıkma yasaklarından ve fiili çatışma durumundan dolayı evlerini terk etmek zorunda kalan insanlar, kendilerine tanınan kısıtlı zamanlarında bazı eşyalarını ve temel yaşam malzemelerini alabilmişlerdir.

Abluka süreci ve hızlıca boşaltma sürecini izleyebiliyorduk. Böyle insanlar el arabalarıyla sırtlarında eşyalar taşıyarak alabildiğini çıkararak yakın ilçelere göç ettiler çoğunlukla. Genellikle bütün mesela ev eşyalarını bırakmak zorunda kaldılar aslında öyle bir bavul, birkaç kıyafet... Alabildiğini alıp çıkmak şeklinde (Psk2, Erkek, 40).

Gidecek herhangi bir yeri olmayanlar, taşıma ücretini karşılayamayanlar, sığınacak bir akrabası olmayanlar ve yeni bir ev kiralayacak durumda olmayanlar Sur'dan ayrılamamışlardır. Bazı kişiler ise çatışma ve sokağa çıkma yasaklarına rağmen evini ve sokağını bırakmak istememiştir (Baysal, 2018: 17).

Çeşitli nedenlerle evlerini terk eden veya terk etmeyen/edemeyen insanlar çatışma ve abluka sürecine tanıklık etmiş, birçok travmatik deneyim yaşamış ve hak ihlallerine maruz kalmışlardır. Evlerini terk edemeyen/etmeyen insanlar, 'güvenli' olarak gördükleri alanlarda bu süreci geçirmek zorunda kalmışlardır. Sur'u terk etmeyen/edemeyen insanlar ise temel ihtiyaçlarına, gıda, su ve elektriğe erişimde güçlükler yaşamışlardır.

Çoğu insan işte evlerin bodrumlarında, sığınaklarında geçirdiler bu süreci. Yani travmatik deneyimler yaşadı. Gitmenin de çok ağır bedellerinin olduğu, Sur'dan çıkmanın da çok ağır bedelleri oldu bu insanlar için. Zira o dönem yani şöyle şeyler yaşandı çok sınırlı açılan sürelerde insanlar bir sürü eşyalarını, anılarını, belki ailelerinin bir kısmını içerde bırakarak çıkmak durumunda kaldılar (Psk1, Kadın, 32).

Gece gündüz elektrik kesintileri, su kesintileriyle ya boşaltmaları bekleniyor veya sürekli silah bombardıman sesine maruz kalmak durumundaydılar (Pdr2, Erkek, 32).

ii) İkinci yerinden edilme süreci

2015-2016 yıllarında Sur'da yerinden edilenlerin önemli bir kısmı 1990'lardaki köy boşaltmalarında da yerinden edilmiştir. Diyarbakır'a yönelik göçlerin dörtte birinden fazlası (%25,2) zorla yerinden edilme sonucunda ortaya çıkmış ve bu yerinden edilmelerin büyük çoğunluğu ise çatışma ve şiddetten kaynaklanmıştır. Çatışmaların ve yerinden edilmenin yoğun bir şekilde yaşandığı 1990-1999 döneminde Diyarbakır'a olan göçlerin %43,3'ü çatışma ve şiddetten kaynaklanmıştır (Keser, 2011: 65-69). Dolayısıyla çatışma ve abluka durumunu yaşayanların önemli bir kısmı ikinci defa yerinden edilme deneyimini yaşamak zorunda kalmıştır. Sur'da yapılan bir araştırmaya göre görüşülen her dört aileden birinin 1990'lı yıllardaki zorunlu göçten dolayı Sur'a geldikleri (DİTAM, 2018: 23), başka bir araştırmada katılımcıların %37'sinin daha önce de bir göç deneyimi yaşadığı, göç deneyimi yaşadığını belirten katılımcıların %84'ünün 1990'larda yaşanan köy boşaltmalarından ve koruculuk dayatmasından dolayı zorla göç ettikleri saptanmıştır (GÖÇİZDER, 2019: 29-30). İkinci kez yerinden edilen ya da ikinci kez evini arkada bırakan insanlarda, tekerrür eden bu olgunun yarattığı ekonomik, politik ve sosyal tahribatlar ve psikolojik tükenmişlik bir katılımcı tarafından şu şekilde ifade edilmiştir:

Çok bezmiş ve yıkılmış bir hâl vardı çünkü şey diyorlardı özellikle. Düzen kurduk, bizim evimiz burası dedik şu an da bir de buradan ediliyoruz ve artık bu değişmeyecek. Ben artık yorulduğum savaşı vermektan çünkü doksanlarda

yerinden edilen insanlar politik sebeplerle yerinden edildiler. Şu an yine benzer bir yerden (Pdr1, Kadın, 31).

Sur, 90'larda yerinden edilen kişiler için sığınılacak güvenli bir liman olmuştur. 90'larda kırsal alanların boşaltılması, güvenlikleştirme stratejisinin hedeflerinden biriydi. Bu nedenle boşaltılan köylerdeki insanlar Sur'a plansız kentleşmeyi de içeren bir göç dalgası yaratmıştır. Kırsal alanlardan Sur'a olan göç, güvenlikleştirme politikasının kentsel alana yayılmasını da beraberinde getirmiştir (Has, 2022: 241). Sur'da yerinden edilenlerin önemli bir kısmının 1990'lardaki yerinden edilenlerle benzer etnik ve demografik profile sahip olmaları yerinden edilmenin politik veçhesini ortaya çıkarmaktadır. Bir başka deyişle aynı coğrafyada farklı mekânlarda belirli bir nüfus grubunu etkilemesi açısından yerinden edilme, teritoryal bir değişimi de beraberinde getirdiği için politik ve sosyal bir alana sirayet eden güvenlikleştirme politikasının yansımasıdır. Bunun süregelen bir mağduriyet yarattığını belirten bir katılımcı kişilerin benzer deneyimlerle travmalara maruz bırakıldığını şu şekilde belirtmiştir:

Ben daha önce Lice'nin herhangi bir köyünde böyle mağdur edildim, bu şekilde yerimden edildim, sonra Sur'a yerleştim diyorlardı. İşte 25 yıl sonra tekrar yerimden ediliyorum mantığı vardı. İşte iki defa aslında bu bahsettiğimiz travmaları yaşadık ailelerimiz (Shu2, Erkek, 34).

Yerinden edilenlerin sosyal ve ekonomik sorunları

i) Sağlık hizmetlerine erişim

Ülke içi zorla yerinden edilenler birçok faktörden kaynaklı olarak sağlık hizmetlerine erişimde zorluklar yaşamaktadır. Türkiye'de yerinden edilenlerin sağlık hizmetlerine erişememe nedenleri yoksulluk, sağlık güvencesinin olmaması, dil sorunları nedeniyle hizmet alımında problemler ve sağlık kuruluşlarının eksikliği olarak öne çıkmaktadır (HÜNEE, 2006: 108). 2015-2016 yılları arasındaki şiddet ve çatışmalı süreçten etkilenen kişilerle yapılan bir çalışmada abluka sürecinde katılımcıların %55'inin çeşitli sağlık sorunları yaşadığı, bu sağlık sorunlarının %26'sının beslenme bozukluğu, %17'sinin mide rahatsızlıkları, %13'ünün solunum bozukluğu, %12'sinin ise duyu yitimi olduğu rapor edilmiştir (GÖÇİZDER, 2019: 71-73). Sağlık hizmetlerine erişim sorunu hem sokağa çıkma yasaklarında hem de yerinden edilmeden sonra devam etmiştir. Sokağa çıkma yasaklarında sağlık kurumlarına erişememe, sağlık kurumlarındaki personel yetersizliği ve hastanelerin sadece çatışmalarda yaralanan askerler için tahsis edilmesi yaşanan sorunlardan olmuştur.³ Çatışma ve abluka sürecinde özellikle kronik hastalığı olan kişilerin düzenli bir şekilde almaları gereken sağlık hizmetini alamadıkları, bununla ilgili çok ciddi sorunların

yaşandığı görülmüştür. Sağlık hizmetlerine erişimde hem çatışma sürecinde hem de çatışmalar sonlandıktan sonra bile birkaç yıl güçlükler yaşandığı şu şekilde aktarılmıştır:

2015-2016 değil etkileri 2017-2018'i de buldu aslında. Doktordan randevu bulamamak, hastaneye gidememek, sadece militer olan askeri güçlere yönelik hastanelerin kullanılması, gece vakti ateşlenmişse Sur'un içine giriş çıkış yasağı var. Bunun gibi aslında sağlık hakkında doğrudan erişim ihlalinin olduğu pek çok hâl oldu (Pdr1, Kadın, 31).

Burada evde tedavi gören insanlar vardı, tedavisi kalan hastalar vardı, ilaç eksikliği vardı, bazı hastalar makinaya bağlı KOAH hastası örnek veriyorum. Makinaya bağlı ama makinası olmadığı için tedavisini göremedi. Diyaliz hastaları vardı tedavilerine gidemedi. Kanseri hastaları vardı, bunlar bunlardan mahrum kaldı (Shu2, Erkek, 34).

Sur'da yürütülen bir araştırmada görüşme yapılan hanelerde 186 kronik hasta, 163 engelli birey ve 218 hamile kişi olduğu bildirilmiştir. Tedavisi sürmekte olan kişilerin tedavilerinin yarıda kaldığı, ilaç temininde güçlüklerin olduğu, bazı zamanlarda ilaçların hiçbir şekilde temin edilemediği tespit edilmiştir (GABB, 2016: 11). Acil sağlık hizmetlerinin de çatışmalardan, barikatlardan ve engellemelerden dolayı sekteye uğradığı, insanların en temel hak olan sağlığa erişiminin ciddi bir şekilde kısıtlandığı, insanların kendi imkânlarıyla bunu sağlamaya çalıştığı bir süreç yaşanmıştır. Bir katılımcının hamile bir kadın üzerinden verdiği örnek o süreçteki hak ihlallerini göstermektedir:

Bir sabah çok erken bir saat sekiz sekiz buçuk gibi İskenderpaşa'da girince bir sokakta bir sürü kana rastladım. Bir kadının doğum yapmaya çalıştığını ve ambulansın bir türlü gelmediğini, öncesinde çok krizli bir şey yaşandığını öğrendim. Ben oraya girebiliyorsam o mahalle açıktı. Ve sokak kan revan içindeydi. Battaniyeyle taşımışlar Sur dışına kadar kadını, hayatta kalabilirdi mi bilemiyorum (Psk1, Kadın, 32).

ii) Eğitime erişim

Yerinden edilmiş çocukların karşılaştıkları belirgin sorunlardan biri eğitime erişimde yaşanan güçlüklerdir. Sur ilçesinde yapılan bir araştırmada yerinden edilmeden önce katılımcıların çocuklarının %47'si okula düzenli olarak, %10'u da çok nadiren giderken, %31'i hiç gidememiştir. 404 ailenin %72'si yasaklar boyunca ve göç sonrasında okulların güvenli olmaması nedeniyle çocuklarını okula göndermediklerini belirtmiştir. Bunun en önemli nedeni okulların askeri

araçlar için karargâh olarak kullanılması ve birçok okulun tahrip edilmesidir (GÖÇİZDER, 2019: 23). 2015-2016 yıllarındaki çatışma ve şiddetten dolayı Nusaybin'de yerinden edilenlerle yürütülen bir araştırmada %29,26'sının çocuklarının uzunca bir süre eğitim yaşamından uzak kaldığı, %43,9'unun yaşanan kopukluktan kaynaklı olarak başarılarının düştüğü, %23,59'unun eğitim sürecindeki aksaklık nedeniyle eğitimi yarıda bıraktığı tespit edilmiştir (Aytaç ve Sarı, 2021). Sur'da yerinden edilenlerle yürütülen bir araştırmada ise göç sonrası eğitimi bırakma oranının %20 olduğu bulgulanmıştır (SPSAM, 2019: 60). Sur'da yerinden edilen 108 aile ile yürütülen bir başka araştırmada ise 64 ailede eğitime ara verenlerin olduğu ifade edilmiştir (DİKAD, 2016: 44).

Sur'daki çatışma ve ablukadan dolayı çocukların eğitim hayatı olumsuz etkilenmiş, birçok çocuk okula gidememiş, okula devam edenlerin ise eğitsel başarıları düşmüştür. Özellikle çatışmaların yoğunlaştığı altı mahallede okulların eğitime ara vermesi ve öğrencilerin başka okullara nakil olmaları ciddi sorunlara neden olmuştur. Bütün bu durumlar yerinden edilen çocukların okul başarılarını düşürmüş, yeni okula ve çevreye uyum sağlamalarını zorlaştırmıştır.

Okul ve eğitimle ilgili ciddi birçok sıkıntı ortaya çıkmıştı. Eğitime ara vermelerine neden oldu. Bu da eğitim başarısını çok ciddi anlamda düşürdü. Sur'da kaç okul var şu an net hatırlamıyorum ama okulların hiçbirine sonuçta kimse gidemedi. Burada 20 bin civarı çocuktan bahsettik bunun 10 bini okul çağındaki çocuk bu 10 bin çocuğu alıp da diğer okullara nakletmek de ciddi bir sorundu (Shu5, Erkek, 34).

Sur'da veya Sur'a yakın bölgelerde olan okullarda top seslerinden dolayı çocukların endişeleri artmış, pencereler çatışmalardan dolayı kırılmış, bazı günler gaz bombalarından dolayı çocuklar okullarda mahsur kalmıştır (Baysal, 2018: 96-97). Çatışma bölgesinde veya çatışmaya yakın bölgelerdeki okullarda eğitimin devam etmesinin çocukların güvenliği açısından ciddi bir risk oluşturduğu, ailelerin de çocuklarını okula göndermek yerine 'hayatta kalma'ya yönelik bir planlama yaptıkları için eğitime erişimin ve devamlılığın oldukça güçleştiği ifade edilmiştir:

Okullar da çocuklar için güvenli değil. Yani okula gitse bile ne olacak? Her an her yerden bomba gelebilir. Mermi gelebilir falan açık olan okulların da öyle bir sorunu vardı. Dolayısıyla aslında oradaki en temel motivasyon biraz yaşam, hayatta kalma, hayatta kalabilmeyi sürdürmekle ilgiliydi (Shu1, Kadın, 33).

Yaşanan çatışmalardan dolayı birçok okulun kapanması ve zorunlu göçle gidilen

yerdeki ikamet problemleri, travmatik etkiler, kaydı yapılan çocukların yeni okullarındaki uyum sorunları, bazı çocukların okula gitme konusunda artık isteksiz olmaları eğitime erişimin önündeki engellerdir. Eğitim-Sen Diyarbakır Şubesi, çatışmalar ve yasaklar süresince 15 okuldaki 7.450 öğrencinin süreçten olumsuz etkilendiğini bildirmiştir (DİTAM, 2018: 26; GABB, 2016: 10).

iii) Barınma sorunu

Barınma; güvenlik sorunu, sağlık risklerine maruz kalma ve iklim koşullarından korunma eksikliğine etkilerinden dolayı ülke içinde zorla yerinden edilmiş kişilerin karşılaştığı en yaygın sorunlardan biridir (NRC, 2006: 31). 90'larda Diyarbakır'a çatışma ve şiddet durumundan dolayı göç eden kişilerle yürütülen bir araştırmada, görüşülenlerin tamamına yakınının göç öncesinde konutu olduğu tespit edilmiştir. Kolluk kuvvetleri tarafından yerinden edilen kişilerin %81,9'unun konutu tahrip edilmiştir (Keser, 2011: 93). 2015-2016 tarihlerinde Sur'da yerinden edilen kişilerin konut hasarı ve konut kaybı yüksek oranlarda olmuştur. Sur'da yerinden edilenlerle yürütülen bir çalışmada, konut kaybı veya hasarı yaşayanların oranı %52,3, konutu hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadığını belirtenlerin oranı ise %26,9 olarak bulgulanmıştır (SAMER, 2016: 21). 2015-2016 yıllarında yerinden edilenler göç ettikleri yerlerde birden fazla aile ile aynı konutu paylaşmışlardır. 2015-2016 yıllarında Nusaybin'de yerinden edilenlerle yürütülen bir araştırmada katılımcıların sadece %45,2'si kendi aileleri ile ikamet ettiklerini belirtmiş, %54,8'i ise aynı konutu ikiden fazla aile ile paylaşmışlardır (Aytaç ve Sarı, 2021). Çatışma ve sokağa çıkma yasaklarında yerinden edilenlerle yürütülen bir başka araştırmada ise katılımcıların %33'ünün göç ettikleri yerlerde akrabalarının yanında ikamet ettikleri, %67'sinin ev kiraladıkları, %28'inin 14 veya daha fazla kişi ile aynı konutu paylaştıkları, %72'sinin ise 10 ve üstü sayıda kişiyle aile ortamında kaldıkları tespit edilmiştir (Kızmaz ve Tekin, 2017: 31). Sur'da yerinden edilen ancak kalacak yer bulamayan kişiler akrabalarında, acil servislerde ve parklarda ikamet etmiş, bütün bu süreçler yetersiz fiziksel koşullar ortaya çıkarmış ve aileleri mağdur etmiştir (GABB, 2016: 9).

Çatışma ve sokağa çıkma yasakları nedeniyle kendilerine tanınan kısıtlı zamanlarda Sur'dan çıkmak zorunda kalan insanlar, yanlarına alabildikleri çok az eşya ile kentin diğer bölgelerine göç etmişlerdir. Bu süreçte birçok aile aynı evi paylaşmak zorunda kalmış, ev tutan insanlar eşya arayışına girmiş ve temel kaygı aile üyelerinin asgari barınma ihtiyacını karşılayacak bir 'çatı' bulmak olmuştur. Ancak yerleşilen evlerde genellikle birden fazla ailenin kaldığı, fiziksel donanımın yetersiz olduğu ifade edilmiştir.

20 kişilik aileler aynı evde küçücük bir yerde yaşamaya çalışıyorlardı. Bir battaniye olmadan, bilmem ne olmadan işte çocuk, yetişkin genç hepsi bir arada falan. Dolayısıyla sağlıklı bir barınma alanı da yoktu (Shu1, Kadın, 33).

Gittiğimiz her evde neredeyse 2-3 aile kalıyordu. Daha fazla olanlar da vardı yani. Hem o kadar insana yetecek ev olmadığı için hem de ekonomik durumları elvermediği için insanlar evlerini paylaşıyordu birbiriyle. Birden fazla ailenin aynı evi paylaşması elverişsiz ve sağlıksız koşullarda yaşama durumu oldu (Psk3, Kadın, 30).

Çatışma bölgesinde kalmanın da çıkmanın da oldukça zor olduğu bir süreci yaşayan insanlar güvenli buldukları alanlara yerleşmişlerdir. Sur'da kalanların ise bodrumlarda ya da hasarlı evlerde ikamet etmek zorunda kalması gidenlerin de kalanların da barınma sorunu yaşadığını göstermektedir.

Benim çalıştığım kuruma yakın bir yerde yaşayan bir aileyi biliyorum. Bir internet kafenin asma katını ev diye tutmuşlardı ve orası ev değildi. Bir odaydı, tuvaleti, banyosu vardı. Mutfağı yoktu mesela. Sur içinde özellikle İskenderpaşa tarafında evlerin çoğunda ciddi hasarlar vardı. Kıştı ve insanlar o evlerde oturmaya devam ediyordu yani. Camları yok, duvarları delik, odaların bazıları hiç kullanılmayacak durumda falan (Psk1, Kadın, 32).

iv) İşkence ve şiddet

Türkiye'de ülke içi zorla yerinden edilenler şiddet, işkence ve tacize maruz kalmışlardır. Birçok zorla yerinden edilen kişi veya tanıdıkları işkenceye veya şiddet eylemlerine tanık olmuş veya maruz kalmıştır (Mutlu, 2009). Göç Platformu'nun (2011: 43) 1.541 ülke içi zorla yerinden edilenler ile yaptığı bir çalışmada %31,3'ünün işkenceye tanık olduğu veya yaşadığı ortaya konmuştur. Ayrıca katılımcıların %27,2'sinin de toplu dayığa maruz kaldığı veya tanık olduğu tespit edilmiştir. Ülke içi zorla yerinden edilenler sadece evlerini ve yaşamlarını geride bırakmak zorunda kalmamış aynı zamanda işkenceye de uğramış veya tanıklık etmiştir (İstanbul Göç-der, 2015: 6). Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği'nin (2017) Türkiye'nin Güneydoğusunda çatışmalardan dolayı yaşanan hak kayıplarını belgelediği raporunda işkence ve şiddet de raporlanmıştır. Sokağa çıkma yasakları ve çatışmaların yaşandığı merkezlerdeki 480 kadın ile yapılan bir araştırmada, katılımcıların %41'i baskı ve tehdit altında kaldıklarını, %20'si gözaltı yaşadığını, %15'i tutuklandığını, %12'si işkenceye maruz kaldığını ve %2'si tacize uğradığını belirtmiştir (GÖÇİZDER, 2019: 57).

Sokağa çıkma yasaklarında evlerini terk etmeyen/edemeyen kişilerin özellikle

fiziksel şiddete, cinsel şiddet tehdidine, kötü muamele ve işkenceye maruz kaldıkları görülmüştür. Sivil toplum kuruluşlarında görev yapan ruh sağlığı çalışanlarının bu olaylara yönelik duyumları şu şekildedir:

Çıplak aramalar oldu, soğukta bekletmeler oldu, kameralar önünde fiziksel şiddet uygulamalar oldu. Cinsel şiddet tehditleri oldu vesaire. Onur kırıcı davranışlar oldu, kötü muameleler oldu. Ve bunların hepsi güvenlik güçleri tarafından yapıldı. Hatta bazı ifadeler siz de onlar gibi teröristsiniz deyip bize saldırdı dendi. Buna yönelik şeyler oldu. Halkın ifadesine göre oradaki devletin güvenlik güçleri zaten bir nefret duygusuyla donatılmış kişilerdi. Bu nefret duygusunun sonucu olarak da bu tür şiddet olayları işkence olayları ortaya çıktı (Shu4, Erkek, 33).

Türkiye İnsan Hakları Vakfı, kurumlarına olan başvuruların ağırlıklı olarak son üç yılda işkence ve kötü muamele, sokağa çıkma yasakları ve yerinden edilme gibi etnik nedenlerle olduğunu ifade etmiştir (Biçer ve Uçar, 2019: 106). O dönem özellikle devlet güçlerinin işkencesinden ve kötü muamelesinden kaynaklı TİHV'e başvuran birçok kişinin olduğunu bir katılımcı şu şekilde ifade etmiştir:

Sur'dan göç etmek zorunda kalan, gözaltına alınan, o sırada bir sürü şey devlet şiddetine maruz kalan kişilerle çalışıyordum. Benim çalıştığım kişilerin kendi şiddet hikâyesi de vardı kamudan gelen (Psk2, Erkek, 40).

Sur'da vatandaşlara kolluk kuvvetleri tarafından kontrol noktalarında sözlü ve fiziki tacizde bulunulduğu ifade edilmektedir (Baysal, 2018: 111). Kolluk kuvvetlerinin sivil ve Sur sakini olduğu bilinmesine rağmen vatandaşlara örgüt üyesi veya destekçisi gibi davrandığı ve fiziksel şiddet ve işkence uyguladığından bahsedilmiştir. Bir katılımcı bu durumu şu şekilde belirtmiştir:

Güvenlik güçleri tarafından evet sivil olmasına rağmen belki de Kürt olduğu için örgüt üyesi gibi değerlendirilip işkenceye maruz kalan kötü muameleye maruz kalan çok fazla insan vardı. Özellikle çıkış süreçlerinde içeride buldukları süreçlerde buna çok fazla maruz kalan, hakaretlere, fiziksel şiddete maruz kalan insanlar vardı (Psk3, Kadın, 30).

v) Ayrımcılık

Ülke içi yerinden edilenler çatışan taraflar ya da yerel halk tarafından ayrımcılığa maruz kalmaktadır. Birçok araştırma, yerinden edilenlerin yaşadığı ayrımcılık deneyimlerinin ruhsal sağlıkları üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Yugoslavya'da yerinden edilenlerin göç ettikleri ülkelerde kabul edilmelerinin

duygu durumları üzerinde olumlu etkisi olduğu, Kolombiyalı yerinden edilenlerin sistematik ayrımcılık ve dışlanmadan dolayı yüksek düzeyde stres, kaygı ve depresyon yaşadıkları tespit edilmiştir (Hynie, 2018). Doksanlarda zorla yerinden edilmiş ve İstanbul'a yerleşmiş Kürt gençleriyle yapılmış bir araştırmada, Kürt oldukları veya Kürtçe konuştukları için okulda veya polis tarafından ayrımcılığa maruz kaldıkları tespit edilmiştir (Mutlu, 2009). Zorla yerinden edilen Kürtler göç ettikleri yerlerde %38,9 oranında manevi zarar olarak dışlanma haline tanık olmuş veya bizzat yaşamıştır (Göç Platformu, 2011: 49).

2015-2016 Sur'daki çatışmalarda, kolluk kuvvetlerinin Sur'dan çeşitli nedenlerle ayrıl(a)mayan vatandaşlara ayrımcı pratiklerle yaklaştığı, Kürt olmanın ve Sur'da yaşamının bu ayrımcı pratiğin merkezinde konumlanan yapısal durumlar olduğu ifade edilmiştir. Kolluk kuvvetlerinin ayrımcı tutum ve görüşlerinin belirli kategorilerden oluştuğu, ayrımcılığın net ve sınırları belli olan tarafları olduğunu bir katılımcı şu şekilde aktarmıştır:

Oradan çıkmamak demek devlet güçlerinin nezdinde şu demektir: Burada ya teröristleri besliyorsun ya da teröristsin. Bu ihtimaller dışında bir şey yok. İkisi de düşmanısın demek aslında bir nevi (Psk1, Kadın, 32).

Sur'da yerinden edilen insanların Sur dışında yaşayan halk tarafından ayrımcılığa tabii tutulması, yerinden edilenlere evini kiralamak istemeyen insanların olması, Türkiye kamuoyunda Suriyeli mültecilere uygulanan ayrımcı söylem ve pratiklerin bir benzerinin Sur'da yerinden edilenlere yönelik de yaşandığını göstermektedir. Sur sakinlerine yönelik bu ayrımcı uygulamaların ekonomik ve sınıfsal bir mevzu olduğunu belirten bir katılımcı bu durumu şu şekilde aktarmıştır:

Hani bu insanlar kalacak yer bulamıyorlar. Bazıları evini vermek istemiyor kiraya. Böyle şeyler de var. İşte mültecilere, işte Suriyelilere dönük de bir şey varsa bir benzeri yaşandı. O dönem Diyarbakır'da burada yaşandı. İnsanlar Sur'dan çıkmışsa evini vermek istemediler. Vermeyen aileler de vardı. Yani biraz şey de ekonomik, yani biraz sınıfsal bir mevzu gibi (Shu1, Kadın, 33).

Öte yandan devlet güçleri ve yerel halk tarafından uygulanan ayrımcılığın başka bir türünü Sur'dan çıkmak isteyen insanları orada tutmaya zorlayan PKK militanları da uygulamıştır. PKK militanlarının Sur'daki insanları orada tutarak devlet güçlerinin müdahalesini zorlaştıracak araçsal bir konuma ittiklerini bir katılımcı şu şekilde ifade etmiştir:

Örgüt tarafından da bir ayrımcılığa uğradılar. Orada çatışmalar devam ederken aileler evlerinden çıkmasın, bu devlet güçlerinin Sur'un içine girmesini biraz daha zorlayacak bir savunmanın olacağını gösteriyordu ve ailelerin oradan çıkmasını istemiyorlardı. Bu imkânsız bir şey herhalde hiçbiri bu plana uymadı ve buldukları bölgeden çıktılar (Shu2, Erkek, 34).

2015-2016 yıllarında yerinden edilen aileler göç ettikleri yerlerde dışlayıcı ve ayrımcı uygulama ve tutumlara maruz kalmışlardır. Özellikle, yerinden edilenlerin çocukları okullarda dışlayıcı tutumlarla karşılaşmışlar, ortaya çıkan güvensiz ortam, ailelerin çocuklarını okula yollamamalarına sebebiyet vermiş ve çocukların da eğitime devam etme istekleri olumsuz etkilenmiştir (GÖÇİZDER, 2019: 25). Yerinden edilen insanların ekonomik, toplumsal ve sınıfsal durumları gündelik yaşamda ve eğitim hayatında ayrımcılığa maruz kalmalarına neden olmuştur. Bir katılımcı Surlu olmanın bazı mekânsal konumlara ve sosyal etkileşimlere sıkıştırılmak istendiğini, bu şekilde bir damgalamanın ortaya çıktığını şu şekilde belirtmiştir:

Surlular, Surluların okulu, Surluların sınıfı ya da sosyal konutlar, fakir TOKİleri falan vesaire. Bunlar halk tarafından üretilen şeyler. Oranın resmi adı fakir TOKİ'si değil, Surlu TOKİ'si değil ya da işte 3B sınıfı Surlu çocuklar sınıfı değil yani. Bunlar halk tarafından yapılan şeyler. Bu bir damgalamadır aynı zamanda bir ayrımcılıktır da (Shu4, Erkek, 33).

vi) Dil zorlukları

Dil zorlukları yerinden edilen kişilerin eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlere erişimlerini önemli derecede etkilemektedir. Yirmi iki çalışmanın değerlendirildiği bir meta-analiz çalışması dil ediniminin/yeterliliğinin, sosyal entegrasyonu ve ruh sağlığını önemli ölçüde etkilediğini ve dil güçlüklerinin, sığınmacıların ve yerinden edilenlerin yaşadığı en belirgin göç sonrası stresörlerden biri olduğunu göstermektedir (Gleeson vd., 2020). İstanbul Göç-Der'in (2015: 15) 11 ilde 1.064 ülke içi zorla yerinden edilen kişiyle yaptığı bir araştırmada görüşülen kişilerin %97,56'sının anadilinin Kürtçe (Kurmanci ve Zazaki) olduğu, anadili Türkçe ve diğer dillerin olan kişi sayısının oldukça az olduğu tespit edilmiştir. Sur'da yapılan bir araştırmaya göre ise katılımcıların %83,46'sının (1.322) anadilinin Kürtçe olduğu ve gündelik dilin de anadil kullanımından oluştuğu tespit edilmiştir (Arslan vd., 2016: 18). 2015-2016 yıllarında yerinden edilenlerle yürütülen bir çalışmada katılımcıların %94'ü anadil eğitimini desteklediklerini belirtmişlerdir (Kızmaz ve Tegin, 2017: 109). Dil sorunu özellikle sağlık ve eğitim hizmetlerine olan erişimi önemli derecede etkilemektedir. Ülke içi zorla yerinden edilenlere

yönelik yürütülen psikososyal çalışmaların Kürtçe olmasının bu açıdan önemli olduğu belirtilmektedir (Arabacı vd., 2016; Kılıç, 2021).

Sur'daki çatışma ve ablukalar çocukları, kadınları ve yaşlıları birçok açıdan etkilemiştir. Her yaş grubundan kişilerin etkilendiği yerinden edilme sürecinde yürütülen psikososyal çalışmaların kişinin tercih ettiği, daha iyi anlaşıldığını düşündüğü veya kendini daha iyi ifade edebildiği bir dilde yapılması ruh sağlığı açısından önemli olmaktadır. Psikososyal destek çalışmalarının kişinin anadili dili ile yapılması kişilerin maruz kaldıkları travmatik yaşantılarını anlamlandırma ve sağaltma açısından kuşkusuz önemli bir etki yaratmıştır.

Kişinin psikolojik destek alması gerekiyor. Herkes travmatize olduğu için yaşlı nenenin alması gerekiyor. Kurmanci alamıyor, Zazaki alamıyor ya da çocuk bir şekilde okulda Türkçe öğrenmişse ya da ebeveyni öğrenmişse yetişkin erişkin kişi öğrenmişse o şekilde alabiliyor. Onu da ama ikincil dili üzerinden alabiliyor (Pdr1, Kadın, 31).

Yerinden edilenlerle ilk kurulan bağ ve ilişki biçimi psikososyal destek çalışmalarını etkilemektedir. Kişilerle kendi dillerinde ve kendi alanlarında kurulan ilişki güven ilişkisinin oluşmasına katkı sağlamaktadır. Kürtçenin yerinden edilenlerle kurulan güven ilişkisini önemli derecede etkilediğini bir katılımcı şu şekilde aktarmıştır:

Çalışmalarımızın büyük bir kısmı Kürtçe ilerliyordu. Aslında çoğu Türkçe anlıyordu ya da konuşabiliyorlardı ama daha rahat ifade ediyorlardı kendilerini Kürtçe. Ama aslında hani o güven ilişkisini de daha rahat kurabiliyorlardı. Onların kendilerini rahat hissedebilmesi için aslında Kürtçeyi tercih ediyorduk (Psk3, Kadın, 30).

vii) Ekonomik sorunlar

Yoksulluk ve işsizlik ülke içi yerinden edilenlerin yaşadıkları sosyoekonomik sorunların başında gelmektedir. 90'larda çatışma ve şiddetten dolayı Diyarbakır'a göç edenlerle yürütülen bir çalışmada hanelerin %79,7'si aylık harcamalarını karşılayamadıklarını, katılımcıların %73'ü ekonomik durumlarının göç öncesinden daha kötü olduğunu belirtmişlerdir (Keser, 2011: 103). İstanbul Göç-Der'in (2015: 19) yaptığı araştırmada temel ihtiyaçlarını karşılayamayan ülke içi zorla yerinden edilen kişilerin oranı %73,87 olmuştur. Yalnızca temel ihtiyaçlarını giderebilenlerin oranı %22,27 olmuştur. 2015-2016 yıllarındaki çatışmaların yoğunluklu olarak yoksul ve geliri düşük olan kişilerin yerleşim birimlerinde ortaya çıkması, yoksul olan bu grupların daha fazla ekonomik sorun

yaşamasına neden olmuştur (Kızmaz ve Tegin, 2017: 19). 2015-2016 yıllarındaki çatışma ve abluka durumundan dolayı yerinden edilenlerin birçoğu ev ve işlerini yitirmiş, ekonomik olarak zorlanmış ve bir süreçte derin bir yoksulluğa itilmişlerdir. Yerinden edilmişlerin genellikle mülksüz ve maddi birikime sahip olmaması, eşya ve evlerinden oluşan maddi varlıklarını yitirmeleri yaşadıkları ekonomik sorunları daha da derinleştirmiştir (Uluslararası Af Örgütü, 2016: 17).

Çatışma ve sokağa çıkma yasaklarından dolayı ciddi maddi kayıplar yaşanmıştır. Sur'da yerinden edilen kadınlarla yürütülen bir araştırmada evi zarar görenlerin oranı %96,3, ev eşyalarını tamamen yitirdiklerini ifade edenlerin oranı %50,93 olmuştur. Katılımcılar %56 oranında çatışmalar sırasında ve sonrasında ekonomik durumlarının çok kötüleştiğini bildirmişlerdir (DİKAD, 2016: 33-34). Bir başka araştırmada ise Sur'da yerinden edilenlerin eşya hasarının ve kaybının %61,1 olduğu, %20,2'sinin ise bu konuda herhangi bir bilgi sahibi olmadığı tespit edilmiştir (SAMER, 2016: 22). Sur'da yerinden edilenler evlerini, işyerlerini, eşyalarını, arabalarını diğer bir deyişle bütün maddi birikimlerini çatışma ve sokağa çıkma yasakları başladıktan sonra Sur'da bırakıp güvenli alanlara gitmişlerdir. Öngörülemeyen çatışmalar Sur sakinlerinin birçok maddi kayıp yaşamasına neden olmuştur. Sur'da yaşanan maddi kayıplar ve yoksulluk durumu göç edilen yerde de devam etmiştir.

Eviniz var, arabanız var, iş yeriniz var ve bir anda çatışmalar başlıyor ve siz hepsini orada bırakıp terk etmek zorunda kalıyorsunuz, siz hepsini orada bırakıyorsunuz. Ya da gidiyorsunuz yeni yerde ekonomik olarak kendinizi nasıl daha iyi bir duruma getirebilirsiniz ki. Yaklaşık 7-8 ay kepenkler kapalıydı örneğin orada. İnsanlar evlerine bir kuruş para götüremediler (Shu5, Erkek, 34).

Zorla yerinden edilmiş gruplar arasında işsizlik yüksektir. Sri Lanka'da yapılan bir çalışmada işsizlikle bağlantılı olarak, yerinden edilmiş hanelerin büyük bir bölümünün yeterli gıda kaynağından yoksun olduğu ve bunun da mevcut yerinden edinme durumuna ekstra stres yüklediği görülmüştür (Nickerson vd., 2017; Siriwardhana vd., 2013). 500 yerinden edilen aile üyesiyle yapılan başka bir araştırmada, katılımcıların %89'unun çalışmadığı, kadınlarda çalışmama oranının %96, erkeklerde %52 civarında olduğu tespit edilmiştir. 500 katılımcı içinde işçi, emekli ve esnaf olanların oranının % 10 bile olmadığı ve görüşülenlerin genellikle seyyar satıcı, mevsimlik işçi ve gündelik işlerde düzensiz çalışanlar olduğu tespit edilmiştir (DİTAM, 2018: 16). Sur'da yaşayan kişilerin genellikle yevmiyeli ve gününbirlik işlerde; restoran ve kiraathanede, hamallık, taşeron işçilik, işportacılık, inşaat, tekstil, servis hizmetleri ve küçük

esnaflık gibi işlerde çalıştığı birçok araştırmada yer almıştır (Baysal, 2018: 101; Arslan vd., 2016: 15; DİKAD, 2016: 24)

SAMER'in (2016: 25) araştırmasına göre Sur'daki çatışma ve sokağa çıkma yasaklarından dolayı görüşme yapılan kişilerin %7,7'si (314 kişi) ticari faaliyetlerini sonlandırmak zorunda kaldıklarını, %30,7'si (1.253) iş kaybı yaşadıklarını ifade etmiştir. Sur'da yaşayan insanlar çatışmalar öncesinde birçok farklı sektörde çalışarak yaşamlarını idame ettirmişlerdir. Şehrin turistik bölgesi ve alışveriş yapılan en önemli alanlarından biri olan Sur'da yaşayan insanlar informal sektörde, günübirlik ya da mevsimlik işlerde veya işyeri sahibi olarak çalışma yaşamında yer almışlardır. Özellikle işyeri Sur'da olan kişiler çatışmalar ve sokağa çıkma yasaklarından dolayı işyerlerini kapatmak zorunda kalmışlardır. Enformel sektörde güvencesiz çalışan kişiler işlerini kaybetmiş ve yerinden edilmeden sonra iş bulmakta güçlükler yaşamışlardır.

Ana arterlerde işyerleri olanlarla görüşme yapmıştk. Sur, şehrin her tarafından gelen insanların alışveriş yaptığı ve aynı zamanda turistlerin de geldiği bir yer olduğu için doğrudan aslında işyeri orada olanların yoğun bir sermaye kaybı oldu. İşte işyerini kapatıyor başka bir şeyler yapıyor. Zaten eğer ki ara yerlerde bakkalı, dükkânı bir şeyi varsa ya da kafesi varsa bunlar zaten otomatik kapandı. Bazıları zarar gördü. İşte daha seyyar olarak çalışan ya da gününü kurtarmaya çalışan kişiler zaten o anlamda daha yoğun zarar gördüler. Asgari ücretle çalışan sigortasız çalışan aileler de vardı (Pdr1, Kadın, 31).

Sur'da yerinden edilenlerle yürütülen bir araştırmada yerinden edilme öncesinde sahip olunan konut mülkiyeti %40 iken, yerinden edilme sonrasında konut mülkiyeti oranı %10'a gerilemiştir (SPSAM, 2019: 22-24). Görüldüğü üzere hem 1990'lardaki hem de 2015-2016'daki yerinden edilme süreci mülksüzleşme sorununu ortaya çıkarmış, çatışma öncesinde üretim ve çalışma yaşamına dâhil olan kişiler, göç sonrasında bu kazanımlarını yitirmiştir. Mülksüzleşme ve işsizlik durumu yerinden edilenleri ekonomik olarak güçsüzleştirmiştir (Kılıç, 2021: 387).

Yerinden edilenlerin psikolojik sorunları

Çatışma ve şiddet durumundan dolayı zorla yerinden edilenlerin büyük çoğunluğu ailelerinden ayrı düşmekte, şiddet görmekte, aile veya arkadaşlarının öldürülmesine tanık olmakta ve temel ihtiyaçlarından mahrum bırakılmaktadır (Schweitzer vd., 2006). Araştırmalar, dünya çapında sığınmacıların ve yerinden edilmiş kişilerin yüksek oranda göç öncesi travma ve travmaya bağlı ruh sağlığı sorunları yaşadığını göstermektedir (Robjant vd., 2009). 2015-2016'da

Nusaybin'de yerinden edilenlerin yaşadıkları psikolojik sorunlar %60,5 uyku sorunu, %47,9 öfke kontrol problemi, %34,2 depresyon ve %29,5 ile panik atak olmuştur (Aytaç ve Sarı, 2021).

Sur'da çatışma ve şiddet durumundan dolayı yerinden edilen kişiler birçok travmatik olay yaşamışlardır. Kişilerin maruz kaldığı veya tanık olduğu travmatik olaylar ruh sağlığı sorunlarının yaşanmasına neden olmuştur. Çatışmalardan hemen sonra meslek örgütleri ve sivil toplum kuruluşlarının yerinden edilenlere yönelik yaptığı ev ziyaretlerinde ruhsal belirtiler gözlemlenmiştir. Ancak bunların travmatik olaya karşı verilen akut stres belirtileri mi yoksa ruhsal bozukluk mu olduğu ilk görüşmelerde tespiti zor bir durum yaratmıştır.

Ev ziyaretlerinde şunu çok kolay gözlemliyorsunuz: depresif atakları gözlemliyorsunuz, anksiyete ataklarını gözlemliyorsunuz, manik bozukları gözlemliyorsunuz, bütün duygudurum bozukluklarını öyle çok perde gibi önünüze serildiği bir alan zaten orası. Bunlar akut bozukluklar bir yanılla. Bunların hepsi akut semptomlar ve geçecekler mi vesaire diye şöyle de bir şey oluyordu (Psk1, Kadın, 32).

Ülke içi yerinden edilmiş kişiler çatışma ve şiddet durumlarına maruz kaldığı veya tanık olduğu için travmatik stres belirtileri veya travma sonrası stres bozukluğu ortaya çıkabilmektedir. Yerinden edilmiş 80.000'den fazla sivilin dahil edildiği bir meta-analiz çalışmasında ise 40 farklı ülkedeki çatışmalardan etkilenen bölgelerde travma sonrası stres bozukluğu (TSSB) için yaklaşık %30'luk bir yaygınlık oranı bulunmuştur (Sabhlok vd., 2020). Türkiye'de ülke içi yerinden edilenler üzerine yürütülen bir çalışmada yetişkinlerin travma oranının %66 olduğu, işkence mağdurları ve ülke içi yerinden edilenlerin travmalarının birbirine yakın olduğu tespit edilmiştir (Tuz ve Bademli, 2014). Diyarbakır'da 708 katılımcı ile yürütülen bir araştırmada, katılımcıların travmatik yaşam deneyimi yaygınlığı %47,9 bulunmuştur. En yaygın travmatik yaşam deneyimi yerinden edilme, yaralanma veya cinayet vakasına tanık olma olmuştur. Yaşam boyu ve güncel TSSB prevalansı sırasıyla %34,9 ve %15,1 olarak bulunmuştur. Çatışma yaşanan bölgelerdeki kişilerde travmatik yaşantılar ve TSSB yaygınlığı yüksektir ve tedavi olanakları yetersizdir (Yasan vd., 2008). Travma sonrası stres bozukluğu ve travmatik stres, savaş ve çatışmalardan sonra en yaygın görülen ruhsal hastalıklardan biridir. Sur'da tanık olunan çatışmalar ve travmatik olaylardan dolayı bazı kişilerin travmatik stres belirtilerini gösterdiklerini bir katılımcı şu şekilde aktarmıştır:

Sürekli bir patlama sesi duyduğunu zannedip irkilen insanlar ya da oradayken

orada yaşadıkları süreçte gördükleri yaralı insanların yeniden gözlerinde canlanması, yeniden karşılıklarına çıkması gibi şeylerden bahsediyorlardı (Psk3, Kadın, 30).

Yapılan günlük işlerden serbest zaman aktiviteleri yaptığımızda yapılan aktivitelerden keyif alamama bir kaygı hali bir endişe hali özellikle bazı çocuklarda nöbet durumları olabiliyordu. Yaşlılarda ve çocuklarda daha çok gözlemediğimiz uyuyamama, altına kaçırma meseleleri çok fazlaydı (Shu4, Erkek, 33).

Çatışma ve şiddet durumu kadınları, erkekleri ve çocukları farklı düzeylerde etkilemiştir. Başka bir deyişle bu grupların travmatik olaya verdikleri ruhsal reaksiyonlar farklı olmuştur. Yetişkinlerde genel olarak ruhsal sorunlar; uyku sorunları, depresif durumlar, kaygı ve korku, manik savunmalar çocuklarda ise alt ıslatma, karanlıkta kalamama, hayatta kalma ile ilgili kompulsif davranışlar geliştirme şeklinde ortaya çıkmıştır.

Mesela kadınlarda özellikle yine gece uyuyamama mevzusu çoktu. Geceleri uyuyamıyoruz, endişeliyiz. Her an yeniden başka bir şey olacakmış gibi. Çocuklarda biraz yine böyle alt ıslatma, yine karanlıkta kalamama, sürünerek evin içinde yaşamını idame etme, sürekli o dönemde muhtemelen bir şeyden korunmak için bu davranışı geliştirmişler. Erkekler duygusunu, yaşadığı şeyi de çok dışarı vuramıyorlardı. Paylaşma açısından da daha zorlardı. Erkeklerle dair genel şeyden bahsedemeyeceğim ama kadınlarda gerçekten çok şey, düzeyi çok yüksekti. Yani kaybetme korkusu çok yüksekti. Yani çocuğunu kaybetme korkusu, evini kaybetme korkusu, eşini kaybetme korkusu, her şeyi kaybetmeye dair korku... Daha yüksekti kadınlarda (Shu1, Kadın, 33).

Çatışma ve şiddet durumunun ortaya çıkardığı yerinden edilme sırasında güvenlik, barınma, yiyecek ve giyecek gibi temel ihtiyaçlar kişilerin karşılaştığı birincil sorunlar olmuştur. Temel ihtiyaçların belirli oranda karşılanması kişilerin psikolojik sorunlarını ortaya çıkaran bir zemini de beraberinde getirmektedir. Yaşama karşı geliştirilen korunma ve güvenlik hissiyle baskılanan ruhsal durum bir evreden sonra psikolojik sorunlarla ortaya çıkmaya başlamıştır.

Biraz daha yerleşik hale gelince duygular saldırmaya başlıyordu negatif anksiyete, depresyonu. Çaresizlik, kayıp, yas bütün bunlar biraz yerleşiksen hissediyorsun değilsen onlar havada duruyor aslında (Psk2, Erkek, 40).

Travmatik olaya karşı çocukların geliştirdiği ruhsal tepkilerin yetişkinlerden

farklı olduğu görülmüştür. Sur'da yerinden edilen çocuklarda altına kaçırma, uyum sorunları, bazı nesnelere bomba sanma, bazı seslere karşı aşırı duyarlılık, irkilme, sayıklama, uyku sorunları gibi psikolojik reaksiyonlar ortaya çıkmıştır (Baysal, 2018). Çocukların yaşadıkları travma uyku sorunları ve kaygılara, altına kaçırma ve agresifleşme gibi davranışsal sorunlara yol açmıştır. Bu davranışsal sorunların özellikle okul yaşamlarında saldırganlık, akran zorbalığı, kendilerine ve başkalarına zarar verme şeklinde ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Yerinden edilen çocukların bu olaya karşı verdikleri tepkilerin hem erken dönemde hem de sonrasında devam eden çalışmalarda daha belirgin olduğu ifade edilmiştir. Çocukların hem davranışsal hem de zihinsel olarak psikolojik sorunlar yaşadığı, yaş grupları ve maruz kalınan travmaya göre gelişimsel geriliklerin olduğu, bu durumun çocukların eğitim hayatını ve 'öteki' kişilerle kurduğu iletişim ve ilişkileri de etkileyen bir faktör olduğu belirtilmiştir.

Çocuklarda özellikle uyku ve kâbuslara yönelik çok şey duyuyordum. Kâbus görme, altına kaçırma, agresifleşme çünkü bunu ifade edecek alan bulamama. Yetişkinlerde çaresizlik en belirgin olandı (Psk2, Erkek, 40).

2015-2016 yıllarında Sur sürecini yaşamış olan çocukların çok yoğun bir şekilde travmanın etkisinde olduğunu, savaştan önce çocuk çok normal gelişim seyri devam ederken savaşa beraber yaşadığı travmanın da etkisiyle zihinsel olarak gerçekten ciddi anlamda gerilik yaşayan, işte adını unutan, renkler unutan, harfleri unutan, okuma yazma bilen çocuğun okuma yazmayı unuttuğunu gördük (Pdr1, Kadın, 31).

Hem 1990'lardaki köyden yerinden edilmeyi hem de 2015-2016'daki kentten yerinden edilmeyi deneyimleyen Sur sakinleri için iki yerinden edilme hem bireysel hem de toplumsal travmalar yaratmıştır. İki kez yerinden edilmenin sonucunda travma ve yasın devam eden iki gerçeklik olduğu ortaya çıkmıştır (Kılıç, 2021: 375). Çatışmalar öncesinde Sur'da kendisini %89 oranında güvende hisseden kadınlar, şu anda yaşadıkları yerlerde %62 oranında güvende hissetmemektedir. Çatışmalar öncesinde Diyarbakır'da güvende hissettiklerini belirten kadınların oranı %90 iken, çatışmalardan sonra bu oran %49'a düşmüştür. Çatışmalar öncesinde kendini %74 oranında Türkiye'de güvende hisseden kadınların oranı çatışmalardan sonra %28'e gerilemiştir (DİKAD, 2016: 42-43). İlk birkaç hafta görülmeyen semptomların sonradan ortaya çıkması ve çatışmalara bağlı olarak ortaya çıkan travmatik stresin belirginliği bölgedeki çatışma gerçekliğinin dönemsel olarak kendini tekrarlayan ve güvenlik hissini zayıflatan bir olgu olduğunu göstermektedir. Belli yaş gruplarında birden çok deneyimlenen çatışma ve yerinden edilme durumu TSSB'yi her daim ortaya

çıkabilecek politik ve psikolojik bir temele dayanmaktadır. Bu yüzden nesiller arası aktarılan travmanın yanı sıra birden çok deneyimlenen travmatik olaylar ruhsal durumda belli bir stabilizasyonu da engellemektedir.

Çok olağan semptomlar yani hiç semptom vermeyen insanlar da işte iki hafta üç hafta sonra semptom göstermeye başlayabiliyorlar. İşte yirmi yıl otuz yıl önce onunla benzer bir deneyimi onun ailesi yaşamış. Onun da öncesi var. Bu böyle katlana katlana büyüyen, yığılan ve şey olarak bir tablo olarak karşımıza çıkıyor. Çünkü insanlar şunu diyemiyor bir yerde zihinde: bitti gitti ve güvendeyim. Değil çünkü otuz yıl önce annesi güvende değildi. Onun annesi de güvende değildi. Güvenlik ihtiyacı asla sağlanamıyor. Ruhsallıkta sağlanamıyor (Psk1, Kadın, 32).

Yerinden edilmeden sonra ortaya çıkan ruhsal sorunlardan olan anksiyete geniş bir popülasyonu etkilemektedir. Zorla yerinden edilmiş 39.518 kişi ile yapılan bir araştırmada anksiyete bozukluklarının %1 ve %81 arasında değişkenlik gösterdiği (Morina vd., 2018), başka bir araştırmada ise %20,3 ile %88 arasında değişkenlik gösterdiği tespit edilmiştir (Walker vd., 2020). Çatışma ve şiddetten kaynaklanan göç, belirsizlik, evin ve mekânın kaybı, gelecek korkusu, temel ihtiyaçlara dönük sorunlar, insan kayıpları kişilerin kaygı düzeylerini yükseltmiştir.

Yoğun bir anksiyete vardı. Çünkü çok büyük bir belirsizliğin içinde ve süregiden bir savaşın ortasında zorunlu bir göç hali vardı. Ne zaman bitecek, nereye bağlayacak? Mekânın, coğrafyanın ve evin vesaire nesnelere kaybını çok konuştuk ama insanların kaybı... Tanıdığının, yakınının kaybı olanlar vardı (Psk2, Erkek, 40).

Zorla yerinden edilenlerde prevelansı en yüksek olan ruhsal bozukluklardan biri de depresyondur. Zorla yerinden edilenlere yönelik yapılan farklı araştırmalarda depresyonun oranının %5 ve %80 arasında olduğu (Morina vd., 2018), Pakistan'da ülke içi yerinden edilenlerde majör depresyon oranının ise %67 (Mujeeb, 2015) olduğu saptanmıştır. Çatışmalar başladıktan sonra travmatik olaya verilen stres tepkileri kişiler yerleşik hayata geçince, belirsizlik ve kayıplar daha fazla ortaya çıkınca bazı kişilerde depresif belirtiler olarak dışa vurmuştur. Bu durum çökkünlük, karamsarlık, umutsuzluk ve çaresizlik duygularının eşlik ettiği bir depresyon halini almıştır. Erken dönem psikososyal çalışmalarda kendini saklayan/korumaya alan ruhsallık ilerleyen safhalarda bu kez depresyonla açığa çıkmıştır.

İlk zamanlar askıya alınmış bazı duygular vardı böyle bir bekleme hali gibi yoğun bir tedirginlik ve bir bekleme hali. Ama birkaç ay sonra açıldığında işte sokaklardaki yıkıntılar biraz görülmeye başlandığında biraz daha somut gerçeklikle aslında yıkıntının boyutuyla da yani hep dışarıdan duyulan o seslerin karşılığının ne olduğunu gördüğünde daha çok kayıp, yas ve depresyona ilişkin çökkünlük ve hayata dair umutsuzluğun başladığı yer biraz oralardı. Depresyona ilişkin duygular burada çıktı ortaya (Psk2, Erkek, 40).

Yerinden edilenlere yönelik psikososyal hizmetler

Sivil toplum kuruluşları Sur ilçesinde yerinden edilenlere yönelik kapsamlı psikososyal destek çalışması yürütmüşlerdir. Multidisipliner bir anlayış ve perspektifle yerinden edilmenin yarattığı psikolojik, ekonomik ve sosyal sorunlara çözümler geliştirilmeye çalışılmış, birçok sivil toplum kuruluşu ve meslek örgütü bu süreçte önemli çalışmalar yürütmüştür.

Yani aslında her grupta, o dönem kurduğumuz her grupta bir sosyal hizmet uzmanı, bir psikolog, bir rehber öğretmen, PDR'den biri, bir çocuk gelişimci olsun diye bir özveri vardı. O yüzden çalışmalar aslında multidisiplinerdi. İçerisinde aslında sosyal hizmet müdahalesini de barındıran, işte ona dair bir şey varsa ona dair bir yönlendirmeyi içeren, psikolojik danışmanlığı içeren, psikolojik desteği içeren kapsamlı bir psiko-sosyal destek çalışması yürütüldü o dönem (Psk3, Kadın, 30).

Birçok sivil toplum kuruluşu Sur'da yerinden edilenlere yönelik çalışmalar yürütmüştür. SHUDER (Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği), DERMEZ (Mezopotamya Psikologları İnisyatifi), PDRDER (Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Derneği), DİTAM (Dicle Toplumsal Araştırmalar Merkezi), DİSA (Diyarbakır Siyasal ve Sosyal Araştırmalar Merkezi), TİHV (Türkiye İnsan Hakları Vakfı) yerinden edilenlere yönelik faaliyetler yürüten sivil toplum kuruluşları ve meslek örgütleri olmuştur. Genellikle meslek örgütlerinde ve sivil toplum kuruluşlarında gönüllü faaliyetler yürüten ruh sağlığı çalışanları bir kamu kurumunda ya da belediyede de çalışmaktaydılar. Devlet kurumlarının bu alana yönelik faaliyetlerinin sınırlı olması ve devletin konuya güvenlik eksenli bir politika ile yaklaşması hem sivil toplum kuruluşlarının bu alana daha fazla dahlini gerektirmiş hem de ruh sağlığı çalışanlarının gönüllü faaliyetlerini artırmıştır. Sivil toplum kuruluşlarına ve meslek örgütlerine kaynak ve lojistik destek sağlayan belediyeye kayyum atanması ve KHK (kanun hükmünde kararname) ile sahada çalışma yürüten birçok kişinin kamuda ve belediyede işini kaybetmesi psikososyal faaliyetleri sekteye uğratmıştır.

Diyarbakır'da 100'e yakın ruh sağlığı çalışanı vardı. Sahada bir şekilde kamu dışında bizler biraz gönüllülük bağıyla çalışma yürütüyorduk. İşte psikologlar, DERMES vardı, bizim sosyal hizmet uzmanları derneği, çocuk meclisi grubu vardı, PDRDER vardı. Bir de Türkiye İnsan Hakları Vakfı'nın yürüttüğü çalışmalar vardı bunlar bir-bir buçuk yıl boyunca çok iyi çalışmalar yürüttü. Tabii belediyelerle birlikte. Ta ki 2016'nın sonuna doğru işte o KHK ler başladıktan sonra birçok arkadaşımızı maalesef kanun hükmünde kararnamelerle işsiz kaldı. Tabii ki işsiz kalan arkadaşlarımız mecburiyetten dolayı, biraz ekonomik kaygılardan dolayı kendilerini herhangi bir ekonomik alana atmak zorunda kaldı. Bu çatışmalar kısmen bunu tetikledi. O saha çalışmaları kısmen durma noktasına geldi. Yerel yönetimler örneğin bize ulaşım ihtiyaçlarımızı gideriyordu, bize kaynaklar ayırıyordu, mekân ayırıyordu bu mekânların hepsi gitti (Shu5, Erkek, 34).

Sur'da yerinden edilenlere yönelik sivil toplum kuruluşlarınca danışmanlık, yönlendirme (eğitim, sağlık, barınma, sosyoekonomik destek), grup çalışmaları, psikoterapi, ev ziyaretleri, psikolojik ilk yardım faaliyetleri yürütülmüştür.

Sur'da yerinden edilenlere yönelik sosyoekonomik desteklerin kaymakamlıklara bağlı sosyal yardımlaşma ve dayanışma vakıfları (SYDV) üzerinden yürütüldüğü ancak kitlesel göçün ve psikososyal sorunların on binlerce insanı etkilediği o süreçte, bu gruba yönelik özel bir çalışma ve programın yapılmadığı bazı katılımcılar tarafından dile getirilmiştir. Devlet kurumları tarafından sağlanan sosyo-ekonomik desteklere erişim için sivil toplum kuruluşlarında çalışan kişilerin bilgilendirmeler ve yönlendirmeler yaptığı katılımcılar tarafından ifade edilmiştir. Burada 'kişisel ilişkileri kullanarak' ailelerin aynı ve nakdi yardım almalarını kolaylaştıran iş birliği süreci doğmuştur.

Sosyo-ekonomik durumla ilgili genellikle sosyal hizmetlere yönlendiriyorduk. Orada yanlış hatırlamıyorsam sosyal hizmetlerin, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın buraya yönelik bir çalışması vardı. İşte o dönem de SHM'deki (sosyal hizmet merkezi) arkadaşlara ulaşıyorduk bir şekilde ikili ilişkileri kullanarak aileleri yönlendirebiliyorduk rahatlıkla (Shu5, Erkek, 34)

Sur özelinde savaş sürecinde mağdur olmuş kişilere dair özel bir hizmet zaten sunulmadı. Özel bir çalışma yapılmadı devlet kurumları tarafından (Shu4, Erkek, 33).

2015-2016 çatışma ve sokağa çıkma yasaklarından dolayı yerinden edilenlerle yürütülen bir çalışmada katılımcıların %55'inin devlet yardımlarından

faydalandıkları, %92 oranında ise bu desteklerin yeterli olmadığı ifade edilmiştir (Kızmaz ve Tegin, 2017: 40). Sur'da yerinden edilenlerin %40'ının bir kurum veya kuruluştan yardım aldıkları belirlenmiştir. Yardım aldığını belirtenlerin %55,5'i valilikten, %22,5'i belediye veya belediyeye bağlı kuruluşlardan, %12,5'i hem belediyeden hem de valilikten, %10'u akrabalarından, %2,5'i ise sivil toplum kuruluşlarından yardım aldığını belirtmiştir (SPSAM, 2019: 62-63). Sur SYDV verilerine göre Sur'daki çatışmalardan etkilenen kişilerden 1.514 kişi İŞKUR kapsamında istihdam edilmiş, 4.694 kişi ise aynı ve nakdi yardım almıştır. Ancak %76 oranında bu desteklerin süresiz, %24 oranında ise sürekli olduğu katılımcılar tarafından ifade edilmiştir (DİKAD, 2016: 54, 59-60). Sur'da yerinden edilenlere yönelik belirli bir süre SYDV'ler tarafından kira yardımı yapıldığı, bunun yerinden edilenlerin temel ihtiyaçlarını karşılamaları açısından önemli olduğu ancak maddi kayıpların fazla olması ve ihtiyaçların çeşitliliği bu desteğin sınırlı bir düzeyde kaldığını göstermektedir.

Kamudan da bazı destekler alınıyordu. Kira desteği gibi. Bir kira desteğiyle bir ailenin geçimini maalesef sağlayamazsınız. Çünkü başka bir ekonomik geliri yok. Kira desteğini de kaldığı eve veriyordu zaten. O da çok kısıtlı bir miktardı ve herkes almıyordu hatırladığım kadarıyla. Dolayısıyla kira desteği gibi şeyler olsa da tek başına bir ailenin geçimini sağlayabilecek bir şey değildi. Çünkü bir bütün olarak her şeyi bırakıp geldiniz yani gıdaya erişiminiz yok. Mesela işte atıyorum Sur'da su ücretsizse, siz suyu paralı almak zorundasınız gibi (Shu1, Kadın, 33).

Sivil toplum kuruluşlarının yaptığı çalışmalar sadece ruh sağlığı çalışmasıyla sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda hanelere yönelik ihtiyaç tespiti ve bunun takibini yapmak, hak kaybı yaşayanları baroya yönlendirmek, işkenceye maruz kalanları tedavi ve rehabilitasyonu için TİHV'e yönlendirmek gibi faaliyetler yürütülmüştür. Bütün sivil toplum kuruluşlarının işbirliği ve koordinasyonu ile yapılan bu çalışmalar ihtiyaçları belirleme ve buna göre yönlendirme yapmayı kolaylaştırmıştır. Bu işbirliği ve koordinasyonun içerisinde hem sivil toplum kuruluşları hem meslek örgütleri hem de kamu kurumları yer almıştır.

Baroya yönlendirdik ya da işte özellikten işkenceye maruz bırakılmış kişiler varsa TİHV'e yönlendirdik ya da işte psikososyal destek çalışmasına ihtiyaç varsa ve o dönemde çocuklarla çalışan bir yer varsa oraya yönlendirdik. Ya da işte en çok daha temel ihtiyaçlara erişmekle ilgili bir sorun varsa bazen işte SYDV'ye yönlendirdik. Ama bizim amacımız daha çok sivil alana yönlendirmektir (Shu1, Kadın, 33).

90'larda yerinden edilen insanların yaşadıkları sosyal, ekonomik ve psikolojik problemler ve 2015-2016 yıllarındaki çatışmalarla birlikte Sur özelinde kent içi yerinden edilmeye kendini tekrardan göstermiştir. Çatışma, şiddet ve göçü birçok defa deneyimleyen yerinden edilenler, sınırlı da olsa, devlet dışı organizasyonlardan belki de ilk defa bu kadar kapsamlı psikososyal desteklerden yararlanmışlardır. Çatışma ve şiddete bağlı travmalara yönelik çalışmaların Ezidilerin göçü ile başladığı, birçok ruh sağlığı çalışanının Ezidiler aracılığıyla savaş travmasına maruz kalanlarla ilk defa deneyim kazandığı bir katılımcının ifadesinde şu şekilde yer almıştır:

Sur'a gelene kadar bir miktar deneyim ve pratik oluşturmuş durumdaydık. Tabii en öncesinde de Ezidi kampında bir çalışmaya dâhil olmuşum. Yani bu yerinden edilme ve savaş pratiğine dair ilk elden bir psikolojik ilk yardım üzerine biraz deneyimle başladık Sur çalışması. Ne kadar sürdü kısmı biraz karmaşık çünkü şey zaten bu süreçler birbiriyle çok bağlantılı Silvan'da yaşananlar Cizre'de Silopi'de... Ezidi kampı da bunlara dâhil (Psk1, Kadın, 32).

Yerinden edilenler birçok ruhsal sorun yaşamışlardır. Ev ziyaretlerinde veya grup çalışmalarında travma sonrası stres belirtileri yaşayan çocuklar psikiyatrik muayene için yönlendirilmiştir. Psikososyal hizmetlerin önemli bir kısmını oluşturan sağlık hizmetlerine ve psikiyatri hizmetlerine yönlendirme ruh sağlığının bütüncül yaklaşımla ele alındığını göstermektedir.

Özellikle de bu işte alt ıslatma gibi travma sonrası stres bozukluğu görülen çocuklarda hastaneye yönlendirmek, psikiyatrik desteğe ihtiyacı varsa bu süreci yönetmekle ilgili de o çalışmayı yapan arkadaşlar yoğun bir yönlendirme falan yapıyorlardı (Shu1, Kadın, 33).

Sivil toplum kuruluşları, yerinden edilen on binlerce kişiye yönelik saha çalışmalarını daha organize ve sistemli yürütebilmek için dayanışma ağları kurmuşlardır. Sivil toplum kuruluşları tarafından oluşturulan psikososyal dayanışma ağlarında çocuklara ve yetişkinlere yönelik grup çalışmaları ve sanat çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmaların temel amacı çatışmalarla birlikte ortaya çıkan travmatik yaşantıları sağıltmak ve savaşın yıkıcı etkilerinin ortadan kaldırılmasını sağlamaktır.

Bütün sivil toplum örgütlerinin bir araya geldiği, psikososyal dayanışma ağları kuruldu o dönem. Çalışmalar çok dağınık yürüyordu. Bunun önüne geçmek için bir dayanışma ağında buluşmak daha doğru olabileceği düşünüldü. Bunun çatısı altında çalışmalar yapıldı. İçerisinde de çok fazla ilden, çok fazla farklı

STK'dan kuruluşlar bulunuyordu. Bu çalışmalar daha çok çocuk çalışmaları, çocuklarla grup çalışmaları, sanat çalışmaları gibi şeylerdi ve kadınlara yönelik sağaltım çalışmalarıydı (Psk3, Kadın, 30).

Grup çalışmalarının daha çok çocuklara yönelik olarak yapıldığı, resim ve diğer sanatsal yollarla çocukların yaşadıkları travmaları ifade etme konusunda çalışıldığı görülmektedir. Çocukların başlangıçta askeri malzemeleri (silah, helikopter vb.) resimlerken, son grup aktivitelerinde bahçe ve aile gibi gelişimlere uygun resimler yapmaya başlamış olmaları, yürütülen grup çalışmalarının etkililiğini göstermektedir. Çocuklarla oynanan oyunlar ve yapılan etkinliklerin çocuklardaki travmanın etkisini sağaltıcı bir rol oynadığını bir katılımcı şu şekilde aktarmıştır:

Ya açıkçası bizim çalışma yürüttüğümüz çocuklarla ilgili ciddi gelişmeler tespit ettik. Örneğin sanat ve resimle yapılan çalışmalarda çocuklar anne babalarını ve bahçeli bir evi çiziyordu. Daha öncesinde silah çizen, yukarıda helikopter çizen çocuklar bu sefer farklı bir tabloyla bize geliyordu. Çocuklarda bir grup algısının oluştuğunu görmüştük. Ondan sonra, drama çalışmalarımızda çocukların iletişiminin arttığını görüyorduk. Kalabalık ortamlara girdiğinde çocukların eskisi gibi içe kapanmadığını görüyorduk. Örneğin lunaparka, tiyatroya götürmüştük birkaç sefer. Hatta tiyatro ekibini oraya getirmiştik. Çocukların o yüzlerindeki ifadeden görebiliyorduk. Çocukları ilk aldığımız hali ile son 3. aydaki aşamayı görebiliyorduk farklı olarak (Shu5, Erkek, 34).

Çocukların travmatik olayı nesnelere aracılığıyla sembolleştirmesi çatışmanın çocuklar üzerindeki etkilerinin görülmesi açısından önemli bir referans noktası oluşturmuştur. Çocuklar, bireysel ve grup çalışmalarıyla travmatik olayı anlamlandırmaya ve somutlaştırmaya çalışmakta ve kendi iç dünyasındaki anlamlarını bu şekilde sembolize etmektedir. Çizilen resimlerden çocukların maruz kaldığı veya tanık olduğu olayların çocukların ruhsal sağlığını ne derece etkilediği belirlenmiştir. Travma sonrası stres belirtileri/bozukluğu yaşayan çocuklarda ruhsal ve somatik sorunların grup çalışmalarıyla azaldığı, çocukların çatışmayı ve şiddeti sembolize eden nesnelere çizmek yerine doğa, insan, aile gibi figür ve yapıları yansıtmaya başladığı bir katılımcı tarafından şu şekilde açıklanmıştır:

Altına kaçırmalar, parmak ısırılmalar, anksiyete uyku problemleri gibi durumları yaşayan çocuklar doğru temelde çalışan grup çalışmalarından sonra bunların azaldığını biz akran zorbalığı saldırganlık gibi durumların azaldığını açıkçası gözlemleyebiliyorduk. Veya yapmış oldukları resimlerde de bunu görüyorduk.

İlk dönemlerde ilk zamanlarda o güven bağına kadar çocuklar o şeyden sıyrılanlara kadar resimlerde tank, top, silah, polis gibi şekiller şemalar varken sonrasındaki resimlerde daha umut verici motiflerin ortaya çıktığını görüyorduk açıkçası. Daha sonrasında o resimlerde bir çiçeğin, bir böceğin, bir hayvanın, bir ağacın çizildiğini de görüyorduk zamanla (Shu3, Kadın, 33).

Bir diğer müdahale de grup çalışmalarıyla psikiyatrik yakınmaları düzelmeyen ve bunları semptomatik şekilde yaşayan çocukların psikiyatrye yönlendirilmesiydi.

Çocukları görüşme ile düzeltemediğimiz şeyler de oluyordu. Çocukların işte idrar kaçırmaları, rüyadan uyanıp kötü rüyalar görmeleri, çocukların savaş ile ilgili cümleleri, sürekli sürekli kurmaları veya kadınların rüyalarında savaşı sürekli görmeleri, düzensiz uyku. Bu tür problemlerde psikiyatrist arkadaşlarımız gönüllü olarak çok güzel çalışmalar yürüttüler. İlaç tedavilerinde bulundular (Shu2, Erkek, 34).

Yerinden edilmeyen yaşandığı ilk dönemde temel ihtiyaçların giderilmesi, psiko eğitim ve psikolojik ilk yardımın ardından kişilere yönelik psikoterapi çalışmaları yapılmıştır. Yerinden edilenlere yönelik müdahalelere bir başka örnek de uzun erimli, kişilerin travmatik deneyimlerini önceleyen önemli bir ruhsal sağaltım yöntemi olarak psikoterapidir.

Odak müdahaleler, psiko eğitim, psikolojik ilk yardım falan çok entegre değil o yüzden çok becerebildiğimi düşünmüyorum. Çünkü zihnim oradan çalışmıyor zaten. Bu yüzden ben daha çok şey yapmaya çalıştım. Düzenli psikoterapiler, grup çalışmaları gibi şeyler yapmaya çalıştım. Oralarda ben de daha çok bir şeyler yaptığımı hissediyordum (Psk1, Kadın, 32).

Temel ihtiyaçların giderilmesi, temel bir barınma alanının oluşturulması ve aile üyelerinin güvenlik ihtiyaçlarının giderilmesiyle ortaya çıkan depresif belirtiler psikoterapi ile kendisini ruhsal alanda göstermiştir. Yıkımların, kayıpların, yasın ve çaresizliğin ilk başta güçlü bir savunma ve sorumlulukla baskılandığı alan, süreçle birlikte kendisini içsel alana ve nesnelere aracılık ettiği savunmalara bırakmıştır.

Çatışmalar bittiğinde o kapı çalınıp insanlar falan gelmeye başladığında o kadınlar çok temel bir yerde çökmeye de başlıyorlar. Çünkü artık savunacak bir şey yok yani. Tüm güçlü duracak bir alana gerek yok. Geriye kalan çok temel bir yığıntı. Çünkü onunla baş etmek hiç kolay değil. O yüzden gidip çeyize takıyor yani bir şey ile meşgul olması gerekiyor bir şeyi savunması gerekiyor ki ayakta

durabilsin. Savunacak bir şey kalmadığında çöküyor yani (Psk1, Kadın, 32).

Yerleşik düzene geçmeyen, travmaya bağlı olarak stres belirtileri gösteren ve temel ihtiyaçları karşılanmayan kişilere yönelik erken dönemde yapılan psikoterapinin fonksiyonel olmadığı, katılım ve devamlılıkla ilgili sorunların olduğu ancak buna rağmen kadınlara yönelik yürütülen bir çalışmanın yüz civarı kişiye eriştiğini bir katılımcı şu şekilde ifade etmiştir:

Bu çatışma süreci bittikten sonra Sur ilçesinde kadınlara yönelik bireysel psikoterapi sürecini başlattık. Ama çok uzun soluklu olmadı. Tam olarak yerleşik düzene geçememişti insanlar ve aslında pek çok problem hala devam ediyordu. O yüzden çok uzun soluklu bir terapi sürecinden bahsetmek mümkün değil. Ancak buna rağmen onlarca kadına terapi desteği verdik (Psk3, Kadın, 30).

Sivil toplum kurumlarının bütün çalışmalarına rağmen ruhsal destek mekanizmalarının oldukça sınırlı olduğu, birçok kişinin ruh sağlığı hizmetlerine erişemediğini bir katılımcı şu şekilde aktarmıştır:

Böyle bir desteğe ihtiyaç olup böyle bir destek almamış, alamamış insanların sayısı çok çok fazla. Ruh sağlığı hizmetlerine erişim çok sınırlı oldu (Shu4, Erkek, 33).

Travmatik olaya maruz kalmanın psikiyatrik hastalıkla sonuçlanmadığı fikri, travma sonrası psikolojik sıkıntı yaşayanların dışında ruh sağlığı hizmetlerine başvuruları düşüren bir faktör olmaktadır (Slewa-Younan vd., 2014). Balkanlar'daki savaştan etkilenen kişiler üzerine yapılan bir çalışmada ise genel sağlık hizmetlerinin kullanım oranlarının %61 ile %94 arasında psikiyatrik hizmet kullanımının ise %1,9 ile %20,9 arasında değiştiği gözlemlenmiştir (Roberts vd., 2017). Sur'da yerinden edilenlerin sadece %18'i psikolojik tedavi görmüş, %82'si ise tedavi görmemiştir. Tedavi alanların genellikle 3-6 ay arası tedavi gördüklerinden bahsedilmiştir (SPSAM, 2019: 19-80). Sur'da yerinden edilenlerin ruh sağlığı hizmetlerine erişimlerinin sınırlı olduğu ve görüşülen birçok kişinin antidepresan kullandığı başka bir çalışmada da vurgulanmıştır (Has, 2022: 347). 2015-2016 yıllarında yerinden edilenlerin sadece %7'sinin psikolojik destek alması ruhsal destek hizmetlerinin son derece düşük olduğunu göstermektedir. Aile ve Sosyal Politikalar İl Müdürlükleri yerinden edilen ailelere ve çocuklarına yönelik psikososyal destek için psikolog, sosyolog ve sosyal çalışmacılar görevlendirmiş ancak bu çalışmalar oldukça sınırlı kalmış, profesyonel olmamış ve geniş bir alana yayılmamıştır (Kızmaz ve Tegin, 2017: 41).

Bir katılımcı o dönem bakanlık tarafından yürütülen psikososyal hizmetlerin yetersizliğini şu şekilde aktarmıştır:

Aile sosyal hizmetler bakanlığı bünyesinde Sur'a özel yapılan bir şey yoktu. Sadece bakanlık zannediyorum Diyarbakır dışındaki şehirlerde daha çok batıdaki şehirlerde çalışan aile ve sosyal hizmetler çalışanlarına görevlendirmeyle oraya naklettiler birer hafta. Onlar da sanki biraz göstermelik işlerdi. Çok nitelikli de olduklarını da düşünmüyorum (Shu4, Erkek,33).

Çocukların eğitimi ile ilgili sorunların giderilmesi ve eğitime erişimlerinin sağlanması ile yetişkinlerin istihdamı için yönlendirilmeler yapılan diğer faaliyetler olmuştur:

Çocukları direkt eğitime yönlendirme, okul nakilleri hani böyle çok yoğun yaptığımız bir şey de tabii ki yaptık ama bizimki biraz da destekleyici eğitime ne yönlendirmek diyelim. Yani bazen çok yoğun değildi ama çok ihtiyaç sahibiyse bu işle ilgili bir şey ihtiyacı varsa, o anda iş de varsa evet yönlendirme yapıyordum (Shu1, Kadın, 33).

Bütün bunların yanı sıra sivil toplum kuruluşları yerinden edilenleri sosyoekonomik açıdan desteklemek için belediyelere ve kamu kurumlarına, sağlık ve eğitim hizmetleri için yine kamu kurumlarına yönlendirmeler yapmışlardır.

Sur'daki yerinden edilmenin boyutlarının ortaya çıkmasıyla sivil toplum kuruluşları ve belediyelerin ortak girişimleri ile kent konseyi oluşturulmuştur. Ancak belediyelere kayyım atanmasıyla birlikte sivil toplum kuruluşları yalnız kalmışlardır. Buna rağmen Sur'da yerinden edilenlere yönelik Diyarbakır'da oluşturulan kent konseyi ve psikososyal dayanışma ağları önemli bir kolektif bilincin ve toplumsal dayanışmanın olduğunu göstermektedir. Ancak yerinden edilenlerin sayısının fazlalığı, mekânsal, ekonomik, sosyal, psikolojik yıkımın boyutları ve kamu kurumlarının soruna yaklaşımlardaki yetersizlikler, belediyelere kayyum atanması, KHK'larla ihraçların olması sivil toplum kuruluşlarını da bu sorun karşısında güçsüzleştirmiştir. On binlerce kişinin yerinden edilmesi, sivil toplum kuruluşlarının bütün bireylere ve hanelere yönelik psikososyal destek çalışmaları için yeterli kaynak ve gücünün olmaması bir yetersizlik halinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bu yetersizlik halini çok iyi anımsıyorum. Yani çok kalabalığımız çok güzel bir örgütlenme biçimimiz var ama yani binlerce insandan bahsediyoruz neredeyse.

Yani yetemiyorsunuz. Spesifik bir yere indirmeye çalışıyorsunuz, işte çocuklar işte kadınlar falan, yaşlılar bilmem ne falan diye ama yine de yetemiyorsunuz (Psk1, Kadın, 32).

Sivil toplum kuruluşlarının kitlesel yerinden edilmeye yönelik yeterli hazırlığının olmaması, olguya nasıl ve ne şekilde müdahale edeceği ile ilgili misyon ve karar mekanizmasının karışıklığı, psikososyal sorunların yanı sıra hak ihlallerinin fazlalığı, ilk etaptaki koordinasyon ve işbirliği eksikliği, 15 Temmuz darbe girişimiyle beraber hem yerel yönetimler hem de sivil topluma yönelik baskılar ve kapatmalar, başlı başına politik olan bir durumun daha çok 'terörize' edilmesi sivil toplum kuruluşları için zorluklar yaratan durumlar olmuştur.

Sonuç ve Değerlendirme

Sur'da yerinden edilenlerin önemli bir kısmının 1990'lı yıllarda köy boşaltmalarından dolayı Sur'a göç etmiş olmaları, 2015-2016 yıllarındaki çatışmalardan sonra ikinci kez yerinden edilmeleri dikkate değer bir olgudur. İkinci kez yerinden edilmenin yarattığı ekonomik ve sosyal koşulların, travmatik durumların ve mekânsal değişimin yarattığı negatif durumların doksanlardaki köy boşaltmalarında da yaşandığı, yerinden edilmenin ikinci kez deneyimlendiği görülmektedir. Yerinden edilmeye farklı dönem ve mekânlarda ortaya çıkan teritoryal değişim aynı zamanda Kürtler açısından yerinden edilme hafızasını canlı kılmaktadır. Bir başka deyişle Kürtlerde yerinden edilme, göç, sürgün ve kayıplarla birlikte oluşan hafıza yerinden edilme mefhumuyla kendisini tekrarlamaktadır.

Diyarbakır Sur'da yaşanan çatışma ve abluka yerinden edilme ve ölümlerin yanı sıra ekonomik ve kültürel yaşamın olumsuz yönde etkilenmesine ve toplumsal yaşamın sekteye uğramasına neden olmuş, şiddetli toplumsal ve psikolojik travmalar ve derinleşen yoksulluk gibi zorluklar ortaya çıkarmıştır (Küçükkirca, 2018: 25). Yaşananların bilançosunun ağır olduğu yerinden edilme sürecinde ayrımcılık, işkence ve şiddet, dil zorlukları, barınma, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimde birçok sorun yaşanmış, gündelik yaşamı sürdürmek zorlaşmıştır.

Sur'da yerinden edilenlerin düşük sosyoekonomik koşulları yerinden edilmenin sonuçlarını daha da derinleştirmiştir. Enformel, günübirlik, mevsimlik ve güvencesiz işlerde çalışanların işlerini kaybettiği, göç ettikleri yerlerde ise iş bulmakta güçlük yaşadıkları anlaşılmıştır. Ailelerin sosyoekonomik yardıma ihtiyaçlarının olması, mevzuattan kaynaklı sorunların aşılammaması, çocukların ikametlerinin taşınamaması gibi problemler çocukların eğitime erişimlerini ciddi manada güçleştirmiştir. Yaşanılan ekonomik kayıplar ve manevi değeri

olan nesnelere kayıp yerinden edilenlerin travmatik durumlar yaşamalarına ve baş etmekte zorlandıkları başka durumların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Kamu kurumlarının sosyoekonomik desteklerinden yararlanılmıştır ancak maddi kayıpların fazlalığı ve yeni gelir alanlarının oluşturulmasının zorluğu, bu desteklerin yerinden edilenlerin geçimini sağlayacak düzeyde olmadığını göstermektedir. Sur'da yerinden edilen kişilerin sosyoekonomik durumları göz önünde bulundurulduğunda özellikle kira yardımının önemli bir destek olduğu ancak Sur'da göç ile artan kira fiyatlarını ve yaşanan ekonomik kayıpları telafi edecek bir miktarda olmadığı görülmüştür.

Sonuçlar, 2015-2016 yıllarında Sur'daki çatışma ve abluka durumundan sonra TSSB, depresyon ve anksiyete bozukluğunun oldukça yaygın olduğunu göstermektedir. Bu ilişki ülke içi yerinden edilen popülasyonların farklı psikososyal kırılabilirlikleri ve çatışmalar sonucu yaşadıkları travmanın şiddeti ile açıklanabilir (Morina vd., 2018). Sur gibi sivil bir yerleşim yerinde meydana gelen yıkımlar ve kayıplar, aylarca süren çatışma ve şiddet olayları bireylerin ruhsal durumunu oldukça olumsuz etkilemiştir. Güvensizlik, yakınların ölümü, evlerin ve yaşam alanlarının harabeye dönmesi, çaresizlikler, acılar ve travmatik yaşantılar Sur sakinlerini ciddi bir şekilde etkilemiştir. Travmaya bağlı olarak ortaya çıkan ruhsal sorunların tedavi edilmesi için kapsamlı psikolojik rehabilitasyon çalışmalarına ihtiyaç bulunmaktadır.

Ülke içi yerinden edilme, mültecilik ve sığınmacılıktan farklı tanımlamalarla ulusal ve uluslararası mevzuatta yer almıştır. Ülke içi zorla yerinden edilenlerin kendi hükümetlerinin iradelerine terk edilmemeleri, insani yardım hizmetlerine erişimleri ve yaşadıkları hak mahrumiyetlerinin tazmini için (Kurban, 2008: 62) ülke içi zorla yerinden edilenlerle ilgili 2005 yılında yayınlanan BM Yol Gösterici İlkeler önemli bir yol göstericidir. Ancak ülke içi yerinden edilenlerin temel hakları ve özgürlükleri sözleşmeye taraf olan devletler tarafından korunmadığında buna yönelik bir yaptırım mekanizması bulunmamaktadır. Bu yüzden ülke içi yerinden edilenler ülke sınırlarını geçen sığınmacı ve mültecilere göre daha savunmasız bir gruba oluşturmaktadır. Özellikle yerinden edilmenin faili veya faallerinden birinin devlet olması ülke içi yerinden edilenlerin temel hakları ve kamusal hizmetlere erişimlerini sınırlandırmaktadır.

Sivil toplum kuruluşlarının kaynak, personel, lojistik ve politik güçlerinin sınırlı olduğu ve sivil toplum kuruluşlarının ülke içi yerinden edilenlere yönelik faaliyetlerinin daha çok kolaylaştırıcılık ekseninde yoğunlaştığı görülmektedir. Sur gibi büyük bir ilçede meydana gelen yıkım ve tahribatın büyüklüğü,

meslek örgütleri ve sivil toplumdaki gönüllü birçok kişinin hâlihazırda devlet kurumlarında çalışması, Sur'da yerinden edilmenin geniş kapsamlı bir devlet programına ve müdahalesine ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

Sonnotlar

1 Ülke içi yerinden edilenlere yönelik 2005 yılında Birleşmiş Milletler tarafından Yol Gösterici İlkeler yayınlanmıştır. Yol Gösterici İlkeler'de devletlerin ülke içi yerinden edilenlerin haklarını koruyacak ulusal politikaları dönüştürmek için atması gereken dört adımdan bahsedilmektedir. Öncelikle devletler bu sorunun farkında olmalı, ülke içi zorla yerinden edilenlerin ihtiyaçlarını karşılayabilecek siyasi bir irade ortaya koymalı, ülke içi zorla yerinden edilenlerin ihtiyaçları ve haklarını korumak için uygun yasal çerçeveler oluşturmalı ve bu yasa ve politikaları yerinde uygulamaya koyabilmelidir (Ferris, 2010).

2 Araştırma için Hacettepe Üniversitesi Etik Komisyonu'ndan etik kurul izni alınmıştır.

3 Yaralanan kolluk kuvvetleri Sur'a yakın bir yerdeki hastaneye, siviller ise şehrin diğer ucundaki hastaneye götürülmüştür (Baysal, 2018: 39).

Kaynakça

Aker A T vd. (2002). Zorunlu İç Göç: Ruhsal ve Toplumsal Sonuçları. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 3, 97-103.

Aker A T (2006). Zorunlu göç yaşayan ailelerin ikinci kuşak üyelerinin sağlık durumu. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi.

Arabacı Z vd. (2016). Türkiye'de Kadın Göçmenlik ve Göçün Kadın Sağlığı Üzerine Etkisi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 36, 129-144.

Arslan S vd (2016). Sur'da Yıkımın İki Yüzü: Kentsel Dönüşüm ve Abluka. Diyarbakır: Zan Vakfı Yayınları. https://hakikatadalethafiza.org/wp-content/uploads/2016/05/2016.03.30.ZANEnstitusu_Sur-Rapor.pdf. Son erişim tarihi, 25/10/2023.

Ayboğa E (2017). Destruction of the Old City (Suriçi) of Diyarbakir Since 2015 and Its Current Status, *Historic Cities*. 109-11. <https://kurdishsolidaritynetwork.files.wordpress.com/2016/12/world-heritage-watch-suric3a7i.pdf>. Son erişim tarihi, 25/10/2025.

Aytaç Ö ve Sarı M (2021). Terör Nedeniyle Yaşanan Göç Olgusu ve Yarattığı Sorunlar: Mardin Örneği. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31(2), 1017-1028.

Baysal N (2018). *O Sesler Şehrin Kalbi Sur'da Atıyor*. Ankara: Dipnot Yayınları

Bıçer Ü ve Uçar A (2020). *Tedavi ve Rehabilitasyon Merkezleri Raporu 2019*. Ankara: Türkiye İnsan Hakları Vakfı Yayınları.

BMİHYK (Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği) (2017). Türkiye'nin

1541 Samar B ve Buz S (2023). Sivil Toplum Kuruluşlarında Görevli Ruh Sağlığı Çalışanlarının Perspektifinden Ülke İçi Zorla Yerinden Edilenlerin Psikososyal Sorunları. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1505-1545.

güneydoğusundaki insan hakları durumuna ilişkin rapor Temmuz 2015- Aralık 2016. https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/TR/OHCHR_South-East_Turkey2015-2016_TURK.pdf. Son erişim tarihi, 25/10/2023.

Cheung A vd. (2019). Patterns Of Somatic Distress Among Internally Displaced Persons In Ukraine: Analysis Of A Cross-Sectional Survey. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 54, 1265-1274.

Creswell J W (2013). *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*. Eds. M Bütün ve SB Demir, Ankara: Siyasal Yayın Dağıtım.

DİTAM (Dicle Toplumsal Araştırmalar Merkezi) (2018). Diyarbakır İli Sur İlçesi'nde Yerinden Edilen Ailelerin Temel Haklara ve Kamu Hizmetlerine Erişimi Projesi. <http://ditam.org/wp-content/uploads/2019/08/Diyarbak%C4%B1r-İli-Sur-İlcesinde-Yerinden-Edilen-Ailelerin-Temel-Haklara-ve-Kamu-Hizmetlerine-Eri%C5%9Fim-Projesi.pdf>. Son erişim tarihi, 25/10/2023.

DİKAD (Diyarbakır İş Kadınları Derneği) (2016). Diyarbakır Kadın Aile Sorunları ve Çözüm Önerileri. İstanbul: Gün Matbaacılık. <https://hakikatadalethafiza.org/wp-content/uploads/2018/04/DIKAD-rapor.pdf>. Son erişim tarihi: 25/10/2023.

Ferris E (2010). Ülke İçi Yerinden Edilmeye İlişkin Yasa ve Politikalar Üzerine Karşılaştırmalı Perspektifler. *Türkiye'de Zorunlu Göç: Hükümet Politikaları Uluslararası Konferans Tebliğleri*. 27 Haziran 2009, Van. İstanbul: TESEV Yayınları, 21-35. https://www.tesev.org.tr/wpcontent/uploads/rapor_Zorunlu_Goc_Ile_Yuzlesmek_Turkiyede_Yerinden_Edilme_Sonrasi_Vatandasligin_Insasi.pdf. Son erişim tarihi, 25/10/2023.

GABB (Güneydoğu Anadolu Belediyeler Birliği) (2016). Sur'da İlan Edilen Sokağa Çıkma Yasakları ve Yaşanan Sürecin Kadınlar Ve Çocuklar Üzerindeki Etkisine İlişkin Gözlem Ve Tespit Raporu. https://hakikatadalethafiza.org/wpcontent/uploads/2016/09/2016.08.17_GABB_SurSokagaCikmayasagi_Kadin-Cocuk_Raporu.pdf Son erişim tarihi: 25/10/2023.

Gieseken H O (2017). The Protection Of Migrants Under International Humanitarian Law. *International Review of the Red Cross*, 99(904), 121-152.

Gleeson C vd. (2020). Post-Migration Factors And Mental Health Outcomes In Asylum-Seeking And Refugee Populations: A Systematic Review. *European Journal of Psychotraumatology*, 11(1), 1-13. 1793567.

Göç Platformu (2011). Zorla Yerinden Edilenler İçin Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Araştırma Raporu. İstanbul: Can Matbaa. https://insanhaklariizleme.org/vt/yayin_view.php?editid1=389. Son erişim tarihi, 25/10/2023.

GÖÇİZDER (Göç İzleme Derneği) (2019). Sokağa Çıkma Yasakları ve Zorunlu Göç Sürecinde Kadınların Yaşadıkları Hak İhlalleri ve Deneyimleri Raporu. <https://www.>

raporlar.org/wp-content/uploads/2019/01/Gocder_Yerinden_Edilen_Kadinlar_.pdf.
Son erişim tarihi, 25/10/2023.

Has İ (2022). *Global Securitization of Urban Space in Turkey*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
HÜNEE (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü) (2006). *Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması*. Ankara: İsmet Matbaacılık Yayıncılık.

Hynie M (2018). The Social Determinants Of Refugee Mental Health In The Post-Migration Context: A Critical Review. *The Canadian Journal Of Psychiatry*, 63(5), 297-303.

İstanbul Göç-Der (İstanbul Göç Edenler Sosyal Yardımlaşma ve Kültür Derneği) (2015). "Gitmek Mi Zor, Kalmak Mı?" Projesi: Yerinden Edilmiş Kişilerin Geri Dönüş Eğilimleri Araştırma Raporu. <https://esithakikat.wordpress.com/kutuphane/>. Son erişim tarihi, 25/10/2023.

Karalı N ve Yüksel Ş (1997). Effects Of Forced Migration On Psychological Problems Seen After Torture. In Unpublished Presentation, 5th European Conference on Traumatic Stress. Maastricht, The Netherlands. https://www.psikiyatripsikoterapi.com/travma_6.asp. Son erişim tarihi, 25/10/2023.

Karataş M ve Barut B (2021). Sosyal Hizmet Perspektifinden Göç ve Savunmasız Gruplar: IOM Raporları Üzerine Bir Araştırma. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 86-109.

Keser İ (2011). *Göç ve zor: Diyarbakır örneğinde göç ve zorunlu göç*. Ankara: Ütopya.

Kılıç A (2021). 1990'lerden 2016'ya Türkiye'de Ülke İçi Yerinden Edilmeyi Deneyimlemek. (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Kızmaz Z ve Teğın N (2017). *Özyönetim İlanları, Yerinden Edilmeler ve Kürtler*. Ankara: Hegem Yayınları.

Kurban D (2008). Ülke İçinde Yerinden Edilme Sorunu: Uluslararası Hukuktaki Gelişmeler ve Ülke Pratikleri. İçinde: D Kurban vd. (der), "*Zorunlu Göç" ile Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığı İnşası*. İstanbul: TESEV Yayınları. 55-63.

Kurban D vd. (2006). *Güvensizlik Mirasının Aşılması: Devlet ve Yerinden Edilmiş Kişiler Arasında Toplumsal Mutabakata Doğru*. İstanbul: TESEV Yayınları

Küçükırcı A İ A (2018). *Suriçi'ni Ev Mekânı Üzerinden Düşünmek*. Diyarbakır: Disa Yayınları

Mann C M ve Fazıl Q (2006). Mental illness in asylum seekers and refugees. *Primary Care Mental Health*, 4(1), 57-66.

Morina N vd. (2018). Psychiatric Disorders In Refugees And Internally Displaced Persons

1543 Şamar B ve Buz S (2023). Sivil Toplum Kuruluşlarında Görevli Ruh Sağlığı Çalışanlarının Perspektifinden Ülke İçi Zorla Yerinden Edilenlerin Psikososyal Sorunları. *Mülkiye Dergisi*, 47(6), 1505-1545.

- After Forced Displacement: A Systematic Review. *Frontiers in psychiatry*, 9 (433), 1-15.
- Mujeeb A (2015). Mental Health Of Internally Displaced Persons In Jalozei Camp, Pakistan. *International Journal Of Social Psychiatry*, 61(7), 653-659.
- Murray J (1998). Qualitative methods. *International Review of Psychiatry*, 10(4), 312-316.
- Mutlu Y (2009). Turkey's Experience of Forced Migration After 1980s and Social Integration: A Comparative Analysis of Diyarbakır and Istanbul. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
- Nickerson A vd. (2017). Trauma And Mental Health In Forcibly Displaced Populations An International Society For Traumatic Stress Studies Briefing Paper. *Int Soc Trauma Stress Stud*, 1-37. https://istss.org/getattachment/Education-Research/Briefing-Papers/Trauma-and-Mental-Health-in-Forcibly-Displaced-Pop/Displaced-Populations-Briefing-Paper_Final.pdf.aspx. Son erişim tarihi, 26/10/2023.
- NRC (Norwegian Refugee Council) (2006). Internal Displacement: Global Overview of Trends and Developments in 2005. <https://www.internal-displacement.org/sites/default/files/publications/documents/2006-global-overview2005-global-en.pdf>. Son erişim tarihi, 25/10/2023.
- Patton M Q (2018). *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*. Eds. M Bütün ve S B Demir, Ankara: Pegem Akademi.
- Roberts B vd. (2017). Mental Health Care Utilisation Among Internally Displaced Persons In Ukraine: Results From A Nation-Wide Survey. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 1–12.
- Robjant K vd. (2009). Mental Health Implications Of Detaining Asylum Seekers: Systematic Review. *British Journal Of Psychiatry*, 194(04), 306–312.
- Sabhlok S R vd. (2020). Addressing The Gaps In Mental Health Care For Internally Displaced Persons. *Journal Of Global Health*, 10(1), 1-4.
- SAMER (Siyasal ve Sosyal Araştırmalar Merkezi) (2016). Sur İçı Zorunlu Göç Araştırma Raporu. <https://esithakikat.wordpress.com/kutuphane/>. Son erişim tarihi, 25/10/2023.
- Schweitzer R vd. (2006). Trauma, Post-Migration Living Difficulties, And Social Support As Predictors Of Psychological Adjustment In Resettled Sudanese Refugees. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*, 40(2), 179-187.
- Shultz J M vd. (2014). Internal displacement in Colombia. *Disaster Health*, 2(1), 13–24.
- Sır A vd. (1998). Zorunlu İç Göç Yaşamış Bir Grupta Travma Sonrası Stres Bozukluğu Üzerine Ön Çalışma. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 9, 173-180.

Siriwardhana C vd. (2013). Prolonged Internal Displacement And Common Mental Disorders In Sri Lanka: The Comraid Study. *Plos One*, 8(5), E64742.

Slewa-Younan S vd. (2014). Trauma in resettled Iraqi refugees: Differences between those seeking psychological treatment and those not seeking psychological treatment. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 23(9), 917–929.

SPSAM (Sosyo Politik Saha Araştırmaları Merkezi) (2019). Suriçi'nden Diyarbakir merkeze yerinden edilenlere dair saha araştırma raporu. <https://sahamerkezi.org/suricinden-diyarbakir-merkeze-yerinden-edilenlere-dair-saha-arastirmasi-raporu/>. Son erişim tarihi, 25/10/2023.

TİHV (Türkiye İnsan Hakları Vakfı) (2021). Türkiye'de Sokağa Çıkma Yasakları Haritası 16 Ağustos 2016-1 Ocak 2020. <https://tihv.org.tr/sokaga-cikma-yasaklari/16-agustos-2015-1-ocak-2020-bilgi-notu/>. Son erişim tarihi, 25/10/2023.

Tuzcu A ve Bademli K (2014). Göçün Psikososyal Etkisi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*. 6(1), 56-66.

Uluslararası Af Örgütü (2016). Yerinden Edilen ve Mülksüzleştirilenler: Sur Sakinlerinin Evlerine Dönme Hakkı. London: Amnesty International Ltd. https://hakikatadalethafiza.org/wp-content/uploads/2016/12/2016.12.06_AmnestyReport_displaced_and_dispossessed_tur.pdf. Son erişim tarihi, 25/10/2023.

Uphoff E vd. (2020). An Overview Of Systematic Reviews On Mental Health Promotion, Prevention, And Treatment Of Common Mental Disorders For Refugees, Asylum Seekers, And Internally Displaced Persons. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, 9, 1-50.

Ünalın, T. (2008). Ülke İçinde Yerinden Edilme Konusunda Dünyada Durum ve Mevcut Eğilimler. İçinde: D Kurban vd. (der), "Zorunlu Göç" ile Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası. İstanbul: TESEV Yayınları, 29-38.

Yasan A vd. (2008). Prevalence of PTSD and related factors in communities living in conflictual area: The case of Diyarbakır. *Torture*, 18(1), 29–37.

Yeğen M (2010). Zorunlu göç, vatandaşlık ve Kürt Meselesi. Türkiye'de Zorunlu Göç: Hükümet Politikaları Uluslararası konferans Tebliğleri. 27 Haziran 2009, Van. İstanbul: TESEV Yayınları, 102-104.

Yüceşahin M M ve Özgür E M (2006). Türkiye'nin Güneydoğusunda Nüfusun Zorunlu Yerinden Oluşu: Süreçler ve Mekânsal Örüntü. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 4(2), 15-35.

Walker S vd. (2020). Mental Health Of Forced Migrants Recently Granted Leave To Remain In The United Kingdom. *International Journal of Social Psychiatry*, 67(2), 188–196.